

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (*Kuiv*)

ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ БЕЗПЕКИ УСРР ЩОДО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗАРХА УКРАЇНИ МИТРОПОЛИТА МИХАЇЛА (ЄРМАКОВА) (1862–1929)

Вивчення біографій діячів Православної Церкви в Україні новітнього періоду завдяки історико-документальним дослідженням у сучасній українській церковній і світській історіографії вже стало окремим напрямком¹. Але подальше просування історичного знання завжди пов'язане з пошуком нових документальних джерел. На початку 1990-х рр. почався процес повернення з забуття майже знищеної в радянський період традиції вивчення церковної історії, яка змогла відродитися у ХХ ст.²

Великий інтерес викликає малодосліджений досі життєпис митрополита Михаїла (Єрмакова), який був призначений тимчасовим керуючим Київською єпархією у складні часи становлення радянської влади в Україні та протистояння тихонівського і обновленського церковних управлінь, автора декларації лояльності Православної Церкви в СРСР до радянської влади, яка практично була аналогом “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського) для українських “тихонівських” єпархій.

¹ Початковий варіант цієї статті було опубліковано: *Преловська І.* Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні // *Лаврський альманах*. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 118–128.

² Поданий перелік не вичерпує історіографії проблеми: *Білокінь С.* Православні єпархії України 1917–1941 рр. // *Історико-географічні дослідження на Україні*: 36. наук. праць. – К., 1992. – С. 100–120; *його ж.* НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // *Церква і національне відродження*. – К., 1993. – С. 102–117; *Зінченко А.* “Це влада не від Бога, а від дракона”: ДПУ-НКВС проти свободи совісті // *Вітчизна*. – К., 1991. – № 4. – С. 157–163; *його ж.* Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? // *УІЖ*. – К., 1992. – № 1. – С. 104–114; *Ігнатюша О.* Православні Церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // *Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви*: Матер. наук. конф. (Київ, 12 жовт. 1996 р.) / Ред. А. Зінченко. – К., 1997. – С. 121–138; *його ж.* Реакція Російської Православної Церкви на модернізаційний виклик новоєвропейського суспільства: український аспект (XIX – початок ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту*. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С. 88–98; *його ж.* Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату // *Там само*. – 2006. – Вип. XX. – С. 198–207; *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; та ін.

Текст цієї “Декларації” було віднайдено українськими дослідниками в Державному архіві Полтавської області (ДАПО) серед документів архівного фонду Лубенського окружного адміністративного відділу м. Лубни Лубенської округи (фонд № Р-2126)³. Український історик С. Білокінь зазначає, що з появою цієї сергіївської “Декларації”, яку було “малодушно” продубльовано митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) 4 листопада 1927 р., почався процес “глибоко небезпечний для морального здоров’я Церкви”⁴.

В УСРР процес здійснення історіографічних досліджень був більш складним, ніж в інших республіках СРСР, оскільки, крім необхідного для радянських дослідників включення в тексти марксистсько-ленінських постулатів про релігію і церкву, в УСРР потрібно було додатково жорстко дистанціюватися від “українського буржуазного націоналізму і клерикалізму”.

Нині існує досить розгалужена система пошуку інформації не тільки в наукових публікаціях або конфесійних виданнях, а й в інтернет-мережі, де з’явилося багато православних сайтів і цілих порталів, де є більш-менш достовірні версії біографій усіх відомих церковних діячів ХХ ст., в т. ч. і в Україні⁵. Але в процесі пошуку біографічних відомостей виникли інші проблеми для здійснення подальших історіографічного і джерелознавчого досліджень історії православ’я в Україні 1920-х – 1930-х рр.

По-перше, через істотні втрати документальних джерел поки що важко більш детально уточнити хронологічні і територіальні межі діяльності церковних ієрархів у їхній святительській діяльності й у справі адміністративного керування єпархіями в умовах руйнації синодального способу керування церковним життям, нового радянського адміністративного розподілу в УСРР, а також появи внаслідок обрання на Всеросійському Помісному Соборі 1917–1918 рр. Св. Патріарха Московського і всієї Росії як головного церковного чільника та ще й в умовах встановлення радянської влади спочатку в Росії, а потім і в Україні.

По-друге, через слабку розробку теоретичного питання щодо появи обновленства як впливової сили, його напрямків, змін у назвах, взаємного переходу ієрархів з однієї церковної структури в іншу виникає досить складна

³ *Ігнатуша О.* Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні... – С. 203; *Киридон А.* Декларація патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (4/17 листопада 1927 року): проекція історіографічна // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 431–437.

⁴ *Білокінь С. О.* Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 62.

⁵ Очевидно, що перелік цих сайтів дуже великий і постійно поповнюється новою інформацією, тому вважаємо за потрібне вказати тільки деякі, найбільш цікаві посилання на біографію митрополита Михаїла (Єрмакова). Див.: *Киевские Митрополиты (1918–1940 гг.)* // archiv.orthodox.org.ua/page-568.html - 42к; *Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины* // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14к; *Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории* // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46к - 25 авг 2006 і т. д.

ситуація у справі пошуку інформації щодо цієї проблеми. Це стосується й питання уточнення титулів і церковного сану в контексті тодішньої церковно-політичної ситуації в підрадянській Україні. Наприклад, виникає питання: упродовж якого часу Антоній (Храповицький) (1863–1936) іменувався “Митрополит Київський і Галицький” після того, як він опинився наприкінці 1919 р. в еміграції і залишався там до самої смерті в м. Белграді (Югославія) у 1936 р.?

У доповіді доцента Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, м. Москва (РФ) (далі – ПСТГУ) свящ. Олександра Мазиріна на конференції “Життя і діяльність митрополита Антонія (Храповицького)” у Свято-Троїцькій духовній семінарії в м. Джорданвілі (6–7 жовтня 2006 р.) повідомляється про відмову московського патріарха Тихона (Беллавина) і його наступника священномученика митрополита Петра (Полянського) визнати звільнення митрополита Антонія (Храповицького), а також про офіційну заборону новопризначеному Екзархові архієпископові Михаїлу (Єрмакову) іменувати себе “Митрополитом Київським і Галицьким”⁶. Цю ж тему автор розвинув у публікації про заміщення Київської кафедри в 1920-ті рр., що була підготовлена як розширений варіант вищевказаної доповіді і опублікована в часописі ПСТГУ⁷.

У цьому ж ключі є інше повідомлення в книзі В. Косика про Російську церкву в Югославії у 1920-х–1940-х рр.⁸. Незважаючи на те, що автор намагався зібрати маловідомі дані про перебування митрополита Антонія (Храповицького) в еміграції, його наступника на Київській кафедрі Михаїла (Єрмакова) він згадав тільки один раз, та й то в контексті заповіту митрополита Петра (Полянського)⁹.

По-третє, дотепер немає публікацій щодо джерел про юридичний статус Українського екзархату в складі Російської церкви як у часи його появи за Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавина) у 1921 р., так і в подальший період аж до його ліквідації в 1990 р. у зв’язку із проголошенням Української православної церкви і наданням їй Св. Патріархом Московським і всієї Русі Олексієм II відповідної Грамоти¹⁰.

По-четверте, на сьогодні неопрацьованим залишається питання щодо впливу “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського) 1927 р. і реакції на цей документ в українських православних і взагалі церковних колах,

⁶ Конференція “Жизнь и деятельность митрополита Антония (Храповицкого)” в Свято-Троицкой духовной семинарии в Джорданвиле (6–7 октября 2006 г.) // Вестник ПСТГУ. История Русской Православной Церкви. – М., 2007. – Вып. 1 (22). – С. 137.

⁷ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Там само. – Вып. 2 (23). – С. 58–67.

⁸ Косик В. Русская церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века). – М., 2000. – 287 с.

⁹ Там само. – С. 36.

¹⁰ Текст цієї Грамоти разом з її зображенням див.: Неправда московських анафем. – К., 1999. – С. 252–253.

процесу поширення її тексту серед вірян, зацікавлення центральних радянських і місцевих українських органів влади у впровадженні цього документа, його використання в оперативній роботі спецслужб¹¹. Дослідження тексту схожої “Декларації” митрополита Михаїла (Єрмакова) тільки тепер стало об’єктом наукових студій¹².

З іншого боку, саме ставлення до “Декларації” митрополита Сергія є дуже важливим визначальним фактором в усіх без винятку джерелах. Навіть суто конфесійні видання жорстко поділяються на тих, хто гостро критикує і відкидає цей “союз з Антихристом” (наприклад, “Істинно-Православна Церква”)¹³, і тих, хто цілком підтримав цей документ як головну засаду побудови нових церковно-державних відносин в СРСР.

Вимагає дослідження питання щодо статусу кафедральних храмів київських екзархів після націоналізації і передачі автокефальній громаді великого кафедрального Софійського собору, Митрополичого будинку, а також виникає проблема археологічних розкопок на території сучасного Національного заповідника “Софія Київська” з метою пошуку й ідентифікації поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) у 1929 р.¹⁴.

У спробах знайти відповідь на ці та інші питання виникає проблема не тільки пошуку більш докладних біографічних відомостей, а й їхньої автентичності, а особливо моральних оцінок, що властиві авторам мемуарів, з яких часто черпається інформація. Недавно вийшли друком спогади проф. І. М. Нікодимова¹⁵, але прекрасно надруковані спогади зі зворушливими деталями й описами практично не містять об’єктивних даних і навіть датування згаданих подій.

Метою написання статті є введення в науковий обіг маловідомих фактів з виявлених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України документальних джерел, що стосуються життя і діяльності патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) в період керівництва ним “тихо-

¹¹ Декларация Митрополита Сергия 29 июля 1927 г. // Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – М., 1996. – С. 224–228.

¹² Киридон А. Декларация патріаршого екзарха України митрополита Михаїла... – С. 431–437.

¹³ Білокін С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження. – 117 с.; Осипова І. І. “Сквозь огонь мучений и воды слез...”. Гонения на Истинно-Православную Церковь. По материалам следственных лагерных дел заключенных. – М., 1998. – 432 с., илл. та ін.

¹⁴ Преловська І. Поховання на території Софії Київської у ХХ столітті (Додаток) // Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 79–94; Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 2002. – Т. 9. – С. 442–479.

¹⁵ Нікодимов І. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). – 3-е стереотипн. изд. – К., 2005. – С. 162–168.

нівськими” парафіями в УСРР і відповідного вимушеного співробітництва з карними органами влади.

З початку 1990-х рр. дослідникам в Україні стали доступні матеріали з Центрального державного архіву вищих органів влади і керування України, м. Київ (далі – ЦДАВО України), де є фонд № 3984 “Українська автокефальна церква. Відділ керівничий”. Фонд містить величезний обсяг матеріалу про діяльність Української автокефальної православної церкви впродовж 1918–1929 рр. Частково було вже здійснено публікацію документів обох Соборів УАПЦ¹⁶.

У цьому фонді збереглися документи церковних з’їздів автокефалістів, списки їх делегатів, особові справи священно- і церковнослужителів, постанови, матеріали до публікацій друкованого органу УАПЦ “Церква і життя”, офіційні та приватні епістолярії й інші матеріали, які стали предметом для дослідження і публікації¹⁷.

Разом з тим, ніхто з дослідників ще не виявив архівного фонду, що компактно містив би документи Українського екзархату 1920-х – 1930-х рр.

¹⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упор. Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – К.: Львів, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упор. С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. – К., 2007. – 698 с.

¹⁷ Див., напр.: *Ігнатуша О.* Документи державних архівів України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930 рр.) // *Архіви України.* – 1994. – № 1–6. – С. 44–56; *його ж.* До характеристики архівних джерел з історії православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 60–69; *його ж.* Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-і рр. ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 265–280; *Киридон А.* Джерела з історії Української Православної Церкви (1930–1936 рр.): спроба реконструкції // *Історична пам’ять: Наук. зб.* – Полтава, 2004. – № 2. – С. 20–38; *її ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 роки) // *Історичний журнал: Науково-громадське політичне видання.* – 2004. – № 12. – С. 55–62; *Преловська І.* До питання про вивчення джерел з історії Української Церкви нової і новітньої доби // *Актуальні проблеми сучасного джерелознавства: Матер. укр.-рос. наук. семінару.* – К.; СПб., 1999. – С. 87–90; *її ж.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 2001. – Т. 7. – С. 71–77; *її ж.* До проблеми дослідження архівних матеріалів з історії УАПЦ 1920–1930 рр. // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 2002. – Т. 8. – С. 256–260; *її ж.* Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920–1930-х рр.: досягнення і перспективи // *Український археографічний щорічник.* – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 51–72; *її ж.* Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): джерелознавчий аналіз // *Там само.* – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 127–158 та ін.

У ЦДАВО України існує фонд № 4648, але це матеріали канцелярії Українського екзархату після 1944 р. до початку 1980-х рр., та й то в складі зданої до архіву документації уповноваженого в справах релігії і церкви по УРСР. Канцелярія Українського екзархату існувала у 1920-х рр. і була навіть офіційно зареєстрована органами влади, але проіснувала недовго¹⁸. Деяку інформацію про діяльність архієрейської канцелярії й особисто митрополита Михаїла (Єрмакова) вдалося знайти в різних архівосховищах м. Києва просто як складову частину документів у різних справах, що ніколи не були віднесені до спецфондів, але й досі не складено реєстру з її документів.

Особливу увагу всіх, хто цікавиться церковною історією новітньої доби в Україні, завжди привертав Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), де, здавалося б, мають бути знайдені остаточні відповіді на всі питання, що тривалий час цікавили багатьох. З початку 1990-х рр. були здійснені дослідження нововідкритих архівно-кримінальних особових справ раніше засуджених і реабілітованих осіб, у т. ч. церковних діячів.

Дослідники вже почали друкувати публікації окремих документів з ГДА СБ України. Виявлено окремі справи діячів екзархату, але їх загальний тематичний огляд є тільки в роботі католицького автора О. К. Соколовського. Йому вдалося знайти велику кількість архівно-кримінальних справ та інших матеріалів щодо церковних діячів усіх напрямків 1920-х–1930-х рр., у тому числі Українського екзархату. Щоправда, спеціальної статті про митрополита Михаїла (Єрмакова) він чомусь не написав, але в інших статтях умістив інформацію про діячів Українського екзархату у 1920-х–1930-х рр.¹⁹

Титул “митрополит Київський і Галицький” було впроваджено вже після утворення Київської губернії в 1796 р., а слідом за тим Київської першокласної єпархії в 1797 р., яка з очевидних причин вважалася найстарішою в Російській православній церкві й очолював яку обов’язково митрополит. Санкт-Петербурзьку та Московську єпархії також очолювали митрополити, але то були архієреї столичних єпархій.

Київськими митрополитами до початку революційних подій початку ХХ ст. в Україні були Феогност (Лебедев) (1830–1903), Флавіан (Городецький) (1840–1915) і Володимир (Богоявленський) (1848–1918) – митрополит Київський і Галицький, священно-архімандрит Києво-Печерської лаври, доктор богослів’я, член Св. Синоду, у 1991 р. канонізований Російською православною церквою. Унаслідок політики Св. Синоду щодо призначення кандидатур на Київську кафедру склалася ситуація, коли практично весь єпископат Російської церкви в Україні на чолі з митрополитом Володимиром (Богоявленським) складався з росіян.

¹⁸ Білокін С. Розгром Київського єпархіального управління // Київська старовина. – К., 1999. – № 1(325). – Січень–лютий. – С. 89–106.

¹⁹ Соколовський Олександр Климентій. Церква Христова 1920–1940. Переслідування християн в СРСР. – К., 1999. – С. 1, 15–19, 33, 44–46, 48–49, 58, 63–64 та ін.

Відомий політолог Карлтонського університету Богдан Боцюрків наводить такі дані: в Україні за даними перепису 1897 р. на Правобережній Україні росіяни склали 4,3% усього населення, з них 48,5% священнослужителів і ченців, на Лівобережжі – відповідно 13,3% і 31,3%, на Півдні України – 21,4% і 64%²⁰. Причиною такої політики, ймовірно, було старання убезпечити церковне життя від впливів т. зв. “українського сепаратизму”, особливо в церковному житті.

Уперше цей спосіб призначення Київського митрополита був порушений унаслідок надзвичайних подій – убивства митрополита Володимира (Богоявленського) у січні 1918 р., що, за однією з версій, скоїли російські солдати з більшовицької армії під командуванням М. Муравйова. Всеросійський Помісний Собор 1917–1918 рр. по закінченні Синодальної доби вже обрав нового предстоятеля Російської церкви – Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна). Але за період з січня по травень 1918 р. питання про заміщення Київської кафедри так і не було вирішене.

5–7 травня 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського відбувся Київський єпархіальний з’їзд. Митрополитом Київським і Галицьким він обрав архієпископа Харківського й Охтирського Антонія (Храповицького)²¹. Щоправда, обставини скликання і проведення цього з’їзду настільки обурили ту групу духовенства і мирян, які обстоювали ідею автокефалії Української церкви, що це посилювало протистояння в церковному середовищі, оскільки архієпископ Антоній вже давно зажив собі сумної слави “україножера” і “українофоба” своїми демонстративними виступами проти вживання української мови в церкві.

У період боротьби російського більшовицького уряду за встановлення радянської влади в Україні, чим були викликані інтервенція і кількаразове захоплення Києва більшовицькими військами в 1918–1919 рр., стан Православної Церкви безупинно погіршувався. Коли ця влада остаточно закріпилася в Україні в 1920 р., то єпископат, що знаходився в “канонічному зв’язку” з московським патріархом, опинився у безвихідному становищі. Тільки під тиском обставин архієреї, священники і миряни змушені були поступово переходити на іншу систему відносин між церквою і владою за тим зразком, що вже був відпрацьований у радянській Росії, починаючи з жовтневого перевороту 1917 р. і відомого ленінського декрету.

Ще на початку ХХ ст., з наростанням революційних настроїв у Російській імперії, у складі Російської православної церкви, до якої входили право-

²⁰ Bohdan R. *Bociurkiv*. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22 // Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. Geoffrey A. Hosking. – London, Macmillan, 1990. – P. 228–249.

²¹ *Льченко І.* Вибори митрополита Київського і Галицького на Київському елекційному єпархіальному з’їзді (травень 1918 р.) // Пам’ять століть. – К., 1998. – № 4. – С. 46–50; *Старовойтенко І.* Вибори Київського митрополита Антонія // Український церковно-історичний журнал. – К., 2006. – № 2 (6). – С. 61–70.

славні єпархії України, виникли течії обновленського характеру. Згодом цей рух, що отримав несподіваний напрямок розвитку після 1917 р., і став називатись “обновленським”.

У цьому русі український націоналістичний напрямок був представлений рухом за автокефалію Української церкви 1917–1921 рр. На I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. цей рух закінчився утворенням Української автокефальної церкви. Саме в період активної роботи автокефалістів з організаційного оформлення УАПЦ і скликання Собору 13 серпня 1921 р. до Києва прибув новопризначений патріарший екзарх архієпископ Михаїл.

Михаїл (в миру Єрмаков Василь Федорович; 31 липня 1862 р. – 30 березня 1929 р.) народився в м. Санкт-Петербурзі, закінчив Київське реальне училище в 1881 р. Потім за порадою відомого своїми тлумаченнями Євангелій преосвященного ректора Київської академії єпископа Михаїла (Лузіна) (згодом єпископа Курського) вступив до 5-го класу Київської духовної семінарії²². Після навчання в Київській духовній академії упродовж 1883–1887 рр., яку він закінчив зі ступенем кандидата богослів'я, 19 червня 1887 р. Василь Єрмаков прийняв чернечий постриг з ім'ям Михаїла (ймовірно, в пам'ять преосвященного Михаїла Курського), а 28 і 29 червня того ж року був висвячений у ієродиякона й ієромонаха. У вересні 1887 р. ієромонах Михаїл був призначений викладачем Священного Писання в Київській духовній семінарії. З серпня 1890 р. він був призначений виконувачем обов'язків інспектора Санкт-Петербурзької духовної академії. У 1891 р. Михаїл був підвищений в сан архімандрита. З 1893 р. він – ректор Могилівської, пізніше – Волинської духовних семінарій.

31 січня 1899 р. митрополит Київський і Галицький Іоаникий (Руднев), митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Антоній (Вадковський), митрополит Московський і Коломенський Володимир (Богоявленський), архієпископ Новгородський і Староруський Феогност, архієпископ Тверський і Кашинський Дмитрій, єпископ Гурій, єпископ Орловський і Севський Никанор, єпископ Таврійський і Сімферопольський Миколай, єпископ Саратовський і Царицинський Іоанн висвятили його во єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії²³. Саме у православних джерелах прийняття єпископського сану є настільки важливою подією, що такі дати в життєписах зберігаються особливо ретельно і заслуговують довіри.

У 1899–1903 рр. Михаїл – єпископ Ковенський, вікарій Литовської єпархії, потім – єпископ Омський і Семипалатинський. У 1905–1921 рр. знаходився на Гродненській єпископській кафедрі з резиденцією в м. Ковно, з 6 травня 1912 р. – архієпископ Гродненський і Брест-Литовський. Саме в

²² Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 457.

²³ Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14k

цей період відбулися події, що пов'язані з його нагородженням за різноманітні заслуги. Серед нагород була дорогоцінна панагія, яку він одержав 14 травня 1911 р., і діамантовий хрест на клобук (1915 р.).

Оригінали листування між обер-прокурором Св. Синоду Володимиром Саблером (Десятковським) і Михайлом (Єрмаковим) збереглися в Києві, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В. Саблер надіслав 2 листи (від 29 квітня і 6 травня за ст. ст.) у м. Гродно, де була резиденція архієпископа Гродненського і Брест-Литовського, з повідомленням про нагородження діамантовим хрестом з нагоди дня народження Його Імператорської Величності Миколи II²⁴.

Залишилася без уваги дослідників ще одна деталь з історії нагород: у 1912 р. архієпископ Михайл надіслав Церковно-історичному й археологічному товариству при Київській духовній академії кілька експонатів. Члени цього товариства спочатку письмово подякували Михайлу за цінні експонати для музею²⁵, а потім на засіданні від 8 вересня 1912 р. ст. ст. обрали його почесним членом товариства, виписавши відповідний диплом від 27 жовтня 1912 р. (за ст. ст.). З якихось причин цей диплом не був відісланий адресатові і не згадується серед його відзнак і нагород²⁶.

Вдалося знайти тільки одне повідомлення щодо його діяльності в період Першої світової війни: “У лютому 1915 року, коли ворожі війська увійшли в межі Гродненської єпархії і зайняли Красноставський монастир, архієпископ Михайло щодня в м. Гродно здійснював богослужіння в місцевому соборі, а 14 лютого в самий розпал артилерійського бою прибув у Північно-Східне управління і тут під пострілами ворога відправив урочисте богослужіння, обійшов усі укріплення, окропив їх святою водою, благословив захисників укріплень і звернувся до них з полум'яною надихаючою промовою.

Перед зайняттям німцями м. Гродно переїхав у Москву”²⁷. У Москві він проживав у митрополичих покоях Чудова монастиря, служив у московських храмах, особливо на М'ясиницькій вулиці, де служили евакуйовані гродненські священики. У 1917–1918 рр. він брав участь у Всеросійському Помісному Соборі в Москві²⁸, був учасником передсоборної наради, де обговорювався проект майбутнього документа про порядок обрання московського

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 13. – Спр. 6526–6527.

²⁵ Там само. – Ф. 225. – Спр. 591. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Ф. 160. – Спр. 1710. – Арк. 1. На дипломі вміщено зображення Київської духовної академії в рамці і на цьому фоні надруковано текст про обрання Високопреосвященнішого Михайла, Архієпископа Брест-Литовського і Гродненського на підставі § 5 та 9 Статуту товариства почесним членом. На бланку є відтиск печатки товариства та підписи.

²⁷ Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14к

²⁸ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997. – М., 1997. – Т. 9. – С. 28.

патріарха. Після Берестейської угоди (березень 1918 р.) частина єпархії, якою керував Високопреосвященнійший Михаїл (Єрмаков), виявилася на території відновленої Польської держави.

У Москві з початку 1921 р. він керував Донським монастирем. Св. Патріарх Московський і всієї Росії Тихон (Беллавін) у червні 1921 р. призначив його тимчасовим заступником митрополита Київського і Галицького з наданням повноважень патріаршого екзарха в Україні. Є повідомлення, що він брав також участь у засіданнях Священного Синоду під головуванням Св. Патріарха Тихона в першій половині 1921 р.²⁹.

Питання про призначення екзархів на ті великі складові частини Російської церкви в Україні й у Польщі, що після територіального розпаду Російської імперії 1917 р. відокремилися від неї, є малодослідженими. Очевидно, що поки що не представлено ніяких документів про створення цих екзархатів у церковно-адміністративному і територіальному аспектах. Отже, йдеться про особисті повноваження двох архієреїв, що відповідними указами були зведені патріархом Тихоном у сан митрополита з наданням додаткових повноважень екзарха в умовах небезпеки проголошення церковної автокефалії кожної з цих частин. На цих територіях, до їх входження до складу Російської імперії (Україна у XVII ст., Польща – у XVIII ст.), існували свої православні центри і осередки.

Для тієї частини Російської церкви, що залишилася на території Другої Речі Посполитої, такі повноваження були надані Георгієві (Ярошевському) (1872–1923). На початку 1920-х рр. він емігрував до Італії і вже звідти на запрошення польського уряду прибув до Польщі в серпні 1921 р. Архієпископ Георгій (Ярошевський) був призначений екзархом Православної церкви в Польщі з наданням їй прав широкої автономії Указом Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) від 28 вересня /11 жовтня 1921 р. і наказом № 1424 Священного Синоду Російської православної церкви від 28 вересня 1921 р. У сан митрополита архієпископ Георгій був зведений патріархом 30 січня 1922 р.

У чомусь схожою була ситуація й в Україні. Після того, як митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) залишив Київ у грудні 1919 р. разом з денікінськими військами, емігрувавши за кордон, справами з управління Київською єпархією в найтяжчий для неї час керував єпископ Назарій (Блінов). Саме йому довелося вирішувати проблеми відносин із представниками різноманітних урядів у Києві протягом 1919–1921 рр., вести переговори з прихильниками автокефального руху в Україні, взагалі рятувати ті православні парафії, що залишилися вірними московському патріархові³⁰.

²⁹ Там само. – С. 66.

³⁰ Оpubліковано довідник усіх персональних складів українських урядів цього часу із світлинами і картами міста Києва: *Кучерук О.* Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди: Художнє видання. – К., 2008. – 156 с.; іл.

Повідомлення про наказ щодо призначення Михаїла (Єрмакова) патріаршим екзархом України було опубліковано у збірнику “Актив...” на тій же сторінці, де і текст наказу про призначення патріаршим екзархом у Польщі Георгія (Ярошевського)³¹. Але з якихось причин сам текст цих наказів укладачем збірника Михаїлом Губоніним не був опублікований, – він подав тільки заголовки документів. О. Мазирін повідомляє про те, що М. Губонін “помилково думав, що Високопреосвященний Михаїл відразу ж був призначений патріархом Тихоном у Київ як правлячий митрополит”³². Виходячи з “Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні”, прийнятого Всеукраїнським Собором 9 липня 1918 р. і затвердженого Всеросійським Помісним Собором постановою від 20 вересня 1918 р., О. Мазирін наводить уривок з листа патріарха Тихона архієпископу Євлогію (Георгієвському) від 16/29 липня 1921 р., в якому говориться про те, що “на прохання київських єпископів до Києва послано тимчасового заступника як Екзарха Українського в сані митрополита [...] Михаїла Гродненського...”³³.

Надалі юридична нерозробленість і відсутність опублікованих документів з питань канонічної території, церковно-правового статусу Українського екзархату призвели до серйозних наслідків, причому не в радянський період, коли територія УРСР збігалася з кордонами екзархату, а в час розпаду СРСР і проголошення Української держави.

Метою надання надзвичайних повноважень, підвищення київського митрополита в сан Патріаршого екзарха у 1920-ті рр. було прагнення зберегти хоча б ту частину парафій, що залишалася вірною московському патріархові, оскільки швидкими темпами відбувалися зростання і подальша реєстрація радянською владою обновленських і автокефальних громад. Щоправда, ситуація в Україні для Московської патріархії не завжди була зрозумілою через брак інформації, оскільки на початку 1920-х рр. її існування виявилось під загрозою через арешти самого патріарха та намагання влади передати всю церковну владу обновленському Вищому церковному управлінню.

Зберігся текст Звернення Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавина) до вірних в Україні про збереження єдності Православної церкви від 23 липня 1921 р.: “Божией милостью патриарх Московский и всея России смиренный Тихон возлюбленным о Господе чадам правосл[авной] Церкви на Украине. Благодать Вам и мир от Бога Отца и Сына нашего Иисуса Христа”. Далі патріарх пише про те, що “с глубокой скорбью известились мы, что нестроения и распри, имеющие теперь место в общественной жизни нашей многострадальной родины, отразились в церковной жизни на

³¹ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти: Сборник документов: В 2-х ч.: 1917–1943 / Сост. М. Губонин. – М., 1994. – С. 179.

³² *Мазирин Александр, иерей.* Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

³³ Там само.

Україне. Враги векового єдинення православних українців со всей Російської Церквою произвели рознь и вражду между членами православной Церкви на Україні, сказавшюся в нарушении церковной дисциплины и самовольном насильственном введении в некоторых храмах богослужения на украинском языке”³⁴.

Російський патріарх керувався не тільки власними міркуваннями, а й рішеннями київського Синоду/Собору єпископів (засідання від 19–20 травня 1921 р.) та Київського союзу парафіяльних церков “временным заместителем отсутствующего по нынешним обстоятельствам Киевского митрополита Высокопреосвященнейшего Антония [Храповицкого] назначить боголюбнейшего нашего Архиепископа Гродненского Михаила, со званием нашего Патриаршего Экзарха на Украине, с возведением его в сан митрополита и предоставлением Ему прав, принадлежащих митрополиту Киевскому. Примите же с любовью посылаемого к вам собрата нашего Высокопреосвященного митрополита Михаила, и да не будет между верующими вражды и разделения, особенно в такое время, когда наша дорогая родина переживает и без того тяжкие испытания, и когда церковь является прибежищем скорбящих. Да исполнятся на вас слова Господа нашего Иисуса Христа: «Да будут все едино, как ты, Отче, во Мне и Я в Тебе, так и они да будут в Нас едино» (Іоан. 17–21). Бог мира и любви да пребудет со всеми Вами. Тихон, Патриарх Московский и всея России. 10/23 июля 1921 г. (День памяти преподобного Антония Печерского)”³⁵.

Таким чином, 13 серпня 1921 р. до Києва прибув призначений на місце митрополита Київського і Галицького патріарший екзарх всієї України Михайл (Єрмаков). Метою надання надзвичайних повноважень, тобто підвищення в сан митрополита і призначення його патріаршим екзархом, було прагнення московського патріарха приборкати швидкозростаючий український церковний рух за автокефалію Церкви в Україні, який почався після Лютневої революції.

Первісний склад учасників цього руху був представлений в основному українцями, що повернулися з фронту і взяли активну участь у виборах Української Центральної Ради, проведенні мітингів і зборів, у т. ч. єпархіальних з’їздів, які відбулися в українських єпархіях улітку 1917 р. Після провалу спроби проголосити автокефалію на 2-й сесії Всеукраїнського Собору у 1918 р. Всеукраїнська православна церковна рада (далі – ВПЦР) на чолі з капеланом Олександром Маричевим залишила Собор на знак протесту і після того припинила своє існування.

³⁴ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 503.

³⁵ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 504. Засвідчену копію цього звернення виявив О. Ігнатуша у Запорізькому архіві: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С. 332.

Створення нової Всеукраїнської православної церковної ради відбулось у квітні 1919 р. і було пов'язано з новим етапом українського церковного руху за автокефалію, що тепер активно поповнювався представниками білого духовництва й основною метою ставив скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Навесні 1919 р. цей рух очолили протоієрей Василь Липківський і діяч київського земства мирянин Михайло Наумович Мороз, який як голова ВПЦР та організатор майбутнього Всеукраїнського Собору УАПЦ запросив прибути на цей Собор як делегата новопризначеного екзарха України.

У відповідь митрополит Михаїл написав йому таке: “Приношу Вам и сотрудникам Вашим благодарность за любезное приглашение принять участие в работах созываемого Вами 1/14 сего октября Всеукраинского собора на правах члена сего Собора [...] я, как православный Епископ, во имя истины и справедливости, долгом своим почитаю нижеследующий ответ на Ваше приглашение. Если бы я согласился принять звание и обязанности члена созываемого на 1/14 октября Собора, то этим самым я признал бы: во-первых, что возглавляемый Вами Совет есть действительно законный «высший правящий орган Украинской Православной Церкви»; во-вторых, что сия Рада, пребывающая на территории деятельности Православной Украинской Церкви, управляемой законно поставленными Епископами, действительно имеет право управлять делами этой Церкви; в-третьих, что сия Рада, созывая собор без благословения местных Епископов, поступает действительно «в согласии», как Вы пишете, «с правилами Св. Апостолов». Никто из уважающих каноны Православной Церкви не согласится искренно признать упомянутые действия возглавляемой Вами Рады правильными и законными – по-сему и я, к сожалению, принять Ваше приглашение не нахожу возможным в виде высказанных соображений, и недавно бывший в г. Киеве Церковный Собор/Синод Епископов всея Украины постановил августа 28/10 сентября, чтобы никто из Епископов, пастырей и пасомых не принимал участие в заседаниях созываемого Радой на 1/14 октября Собора. Однако, скорбя всей душой в том, что часть клириков и мирян Украинской Православной церкви прервала общение со своими Епископами и что вследствие сего произошли печальные нестроения в церковной жизни на Украине, я почитаю своим священным долгом употребить все усилия для восстановления нарушенных церковного мира и единения всех чад Украинской Православной Церкви” (28 сентября/11 октября 1921 г.)³⁶.

19 жовтня 1921 р. екзарх все-таки прибув на засідання Собору УАПЦ у кафедральний собор Софії Київської як гість і був зустрінутий співом “Исполла еті деспота” як годиться зустрічати православного владику. На питання щодо участі в Соборі і, зокрема, в справі хіротонії кандидатів від Собору на

³⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 39–40.

єпископів для УАПЦ він заявив, що не уповноважений вести переговори від імені усього єпископату і розмовляти в офіційній обстановці, і хотів залишити засідання Собору. Члени Собору попросили його залишитися. Один з найстарших делегатів М. Левицький зі сльозами на очах просив не відмовити їм у хіротонії кандидатів у єпископи для УАПЦ і не відмовляти їм, як батько не відмовляє дітям.

Але екзарх висловив свою думку про неканонічність цих зборів і залишив засідання³⁷. Таким чином митрополит Михаїл (Єрмаков) відмовився благословити цей Собор і сприяти висвяченню єпископів для церкви, що виходила з московської юрисдикції³⁸. Цим епізодом закінчується історія активних відносин між керівними органами УАПЦ, яку після цього Собору і до жовтня 1927 р. очолив митрополит Василь Липківський, і Українським екзархатом.

Проблема керування Київською єпархією митрополитом Михаїлом полягала в тім, що в цей час за кордоном знаходився попередній митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), що не склав із себе повноважень митрополита, а виїхав з Києва в грудні 1919 р. разом з денікінськими військами³⁹. Збереглося повідомлення – Св. Патріарх Тихон у 1922 р. писав Михаїлу (Єрмакову) до Києва, що прийняв рішення: митрополитові Антонієві (Храповицькому) “не слід повертатися в Київ”.

На одному з російських інтернет-сайтів з’явилося повідомлення в рубриці “Архів. Документи історії”, де йдеться про вирішення цього питання на засіданні Св. Синоду єпископів України від 5 вересня 1922 р.⁴⁰. Повідомляється, що “у цей же день відбулося засідання Св. Синоду єпископів України під головуванням митрополита Михаїла (Єрмакова). Це засідання завершило роботу наради українських єпископів, що почалася 1 вересня і тривала кілька днів. Через втечу митрополита Антонія (Храповицького) і митрополита Платона (Рождественського) на Київську кафедру був призначений митрополит Михаїл (Єрмаков), а на Одеську і Херсонську – архієпископ Феодосій (Феодосієв). Було вирішено, що поминання Св. Патріарха Тихона буде здійснювати на своїх богослужіннях тільки митрополит Михаїл, у всіх же інших випадках повинно поминатися ім’я Екзарха України митрополита Михаїла. Синод затвердив нову, спрощену систему єпархіального керування: «Єпархія поділяється на більшу або меншу кількість вікаріатств, при

³⁷ Там само. – С. 142–169.

³⁸ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 139.

³⁹ *Евлогий, митроп.* Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994. – 621 с.; *Никон [Рклицкий], архиеп.* Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. – Нью-Йорк, 1971. – Т. 1; 1957. – Т. 2. Перевидано: *його ж.* Митрополит Антоний [Храповицкий] и его время. 1863–1936. – Нижний Новгород, 2004. – Т. 1. – 716 с.

⁴⁰ Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46k - 25 авг 2006

всіх єпископах організуються духовні правління з виборних представників кліру і мирян, справи розподіляються між єпископами за вказівкою керуючого єпархією і порозумінням з місцевими умовами». Синод підтвердив рішення наради про те, що «уживання тієї або іншої богослужбової мови залежить від парафіян»⁴¹.

Важливо було б з'ясувати, як склалися стосунки митрополита з іншими православними церковними напрямками. Крім УАПЦ, назву “Українська Православна Церква” в Україні у 1920-х рр. одночасно мали ще “Всеукраїнський Союз Релігійних Громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви” (“синодальці”), що нараховував 2235 парафій, або 25%, і “Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною ієрархією” (“Соборно-єпископська”), що нараховувала 418 парафій, або 5% від загальної кількості зареєстрованих в УРСР⁴¹.

Питання відносин митрополита Михаїла (Єрмакова) з українськими обновленцями поки що зовсім не досліджено. Вдалося знайти тільки одне повідомлення про відносини між екзархом Михаїлом і полтавським протоієреєм Феофілом Булдовським, що залишив УАПЦ через незгоду з неканонічним поставленням митрополита Василя Липківського на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ в жовтні 1921 р.

Церква, зареєстрована як “Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною ієрархією”, була утворена на засіданні Собору православних єпископів у м. Лубни на Полтавщині 4–5 червня 1925 р., де були присутні 5 єпископів, висвячених архієреями тихонівської орієнтації або обновленськими ієрархами. Колишні члени руху за автокефалію Павло (Погорілко) і Феофіл (Булдовський), а також єпископ Іоанікій були провідниками обновленських церковних угруповань, відомих як “погорілівщина”, “булдовщина”, “іоанікіївщина”. Їхні парафії були зареєстровані в основному на Поділлі, Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та ін.

У 1923 р. прот. Феофіл Булдовський був висвячений у єпископа Лубенського і Миргородського. Його хіротонію здійснив єпископ Полтавський Григорій (Лісовський). З цього приводу він звертався до Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) і дістав згоду, незважаючи на те, що Феофіл був одруженим. Після розірвання шлюбу і постриження в ченці 1/14 січня 1923 р. відбулася хіротонія Феофіла (Булдовського) на єпископа Лубенського і Миргородського з метою нейтралізації впливу УАПЦ на Полтавщині, де були поширеними ідеї українізації Церкви.

Однак надалі діяльність єпископа Феофіла почала набувати характеру, небезпечного для канонічного церковного порядку: до нього стали звертатися священники-українофіли з інших єпархій з проханням прийняти їх під свій омофор. Архієреї, права яких були порушені втручанням єпископа

⁴¹ *Ігнатуша О.* Православні Церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними... – С. 121–138.

Лубенського в їхню юрисдикцію, звернулися до Москви, до патріарха Тихона, зі скаргою на єпископа Феофіла, обвинувачуючи його у протиканонічних діях і розпалюванні сепаратистських настроїв у церковному середовищі.

Розкольницькі дії єпископа Феофіла викликали різку відсіч з боку Священноначалія. Екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) скликав Собор архієреїв для суду над Феофілом (Булдовським), але той відмовився з'явитися на його засідання. Суд, у якому взяли участь 13 єпископів, проходив заочно у грудні 1924 р. Булдовський та інші діячі “Лубенського розколу” 25 грудня 1924 р. були позбавлені сану і відлучені від Церкви. Проте Феофіл і його однодумці не зважили на рішення архієрейського суду і продовжили свою діяльність. Феофіл (Булдовський) оголосив себе “митрополитом”⁴².

Митрополит Михаїл (Єрмаков) керував Київською єпархією із серпня 1921 р. до свого першого арешту 5 лютого 1923 р. Цей невеликий період його діяльності в Києві, коли організовувалися обновленські та автокефальні парафії, чомусь ніде не висвітлений. Серед матеріалів фонду № 5 ЦДАВО України “Народний Комісаріат внутрішніх справ України” вдалося знайти цікавий документ, автором якого був сам Михаїл. Документ був зареєстрований 3 листопада 1921 р. під вхідним № 9337 у канцелярії керуючого справами НКВС. Цей документ являє собою заяву з проханням дати дозвіл на скликання в 1922 р. Всеукраїнського Церковного Собору з представників Українського екзархату.

На написання цієї заяви митрополита Михаїла уповноважили архієреї Українського екзархату, що зібралися на Собор у серпні 1921 р.⁴³. Інформацію про проведення цього архієрейського Собору підтверджує і прот. Владислав Ципін, який повідомляє про те, що з 28 серпня 1921 р. митрополит у Києві проводив без перерви засідання Собору єпископів України⁴⁴. У цій заяві митрополит писав: “Виконуючи це доручення, я прошу Народний Комісаріат внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки дозволити єпископам українських єпархій Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Одеської, Полтавської, Кременчуцької, Катеринославської і Сімферопольської скликати на 28 травня наступаючого 1922 р. в м. Києві Всеукраїнський Собор, на обговорення якого будуть запропоновані питання: 1) про мову богослужіння й про переклад Св. Писання і богослужбових книг на українську мову; 2) про організацію церковно-релігійного життя в парафіяльних громадах, і 3) ті питання, що можуть виникнути в час відкриття Собору й про які місцева радянська влада завчасно буде інформована”.

До цієї заяви додавалася ще одна про скликання Собору, адресована Київському Губернському Виконавчому Комітетові. Під заявою стоїть осо-

⁴² Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46к - 25 авг 2006

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – Арк. 50–52зв.

⁴⁴ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 69.

бистий підпис: “Митрополит Михаїл, Екзарх України”⁴⁵. Очевидно, що Екзарх дотримувався умов свого призначення, не вказуючи в титулі назву Київської кафедри, яку він очолював тимчасово, але виникає питання: наскільки УСРР в даному випадку збігалася з “Україною”?

Однією з головних причин скликання цього Собору була та, що в середині 1922 р. після арешту патріарха Тихона митрополит Михаїл виявився дещо у двозначному становищі: він був екзархом патріарха, відстороненого від керування Церквою російськими обновленцями, і тому могло бути поставлене питання про його особисті повноваження. В умовах загрози захоплення влади обновленцями митрополитові Михаїлові була потрібна нова санкція, що підтверджувала б його права⁴⁶.

Однак через протидію єпархіальних архієреїв Українського екзархату цей Собор так і не був скликаний, оскільки замість очікуваних 400 делегатів прибуло десь 70–80 осіб. Делегати звернулися до присутніх єпископів з побажанням, аби вони оголосили про те, що “Українська Церква відтепер стала на шлях автокефалії”. Нарада єпископів (“Священний Синод єпископів всієї України”) відмовилась від обговорення питання про автокефалію, вказавши на те, що воно належить до компетенції Всеукраїнського Собору.

5 вересня 1922 р. Синод ухвалив через тривалу відсутність митрополита Антонія (Храповицького) вважати тимчасово керуючим Київською єпархією Михаїла, екзарха України⁴⁷. Однак згодом патріарх Тихон анулював цю постанову і надіслав відповідний акт на ім’я Полтавського єпископа Григорія (Лісовського) у відповідь на його запит. У такий спосіб формально митрополитом Київським і Галицьким залишався Антоній (Храповицький), що давно вже перебував за межами СРСР, а митрополит Михаїл залишався тимчасовим керуючим Київською єпархією.

Особисту канцелярію митрополита було створено, але через кілька днів її було ліквідовано, а самого митрополита заарештовано. Збереглася рукописна копія офіційного листа з цієї канцелярії до єп. Канівського Василя (Богдашевського) від 19 січня/1 лютого 1923 р.⁴⁸. У цьому листі повідомляється про те, що канцелярію було зареєстровано керівничим відділом Київського губвиконкому 29 січня 1923 р. за № 345 і вона тимчасово розміщується в залі колишнього Свято-Володимирського братства (на розі Стрітенської і Стрілецької вулиць біля Софійського собору), що необхідно повідомити духовництву і мирянам Канівської єпархії. На цю адресу пропонувалося надсилати всі повідомлення щодо церковно-релігійного життя єпархії.

У фондах ІР НБУВ є також документ: “Склад особистої Канцелярії Митрополита Михаїла, Екзарха України, що керує Київською єпархією.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – Арк. 50зв, 52зв.

⁴⁶ Мазьрин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 61.

⁴⁷ Там само. – С. 62.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 191. – Спр. 41. – Арк. 1–1зв.

1) секретар Олексій Браїловський; 2) прот. Євгеній Капралов; 3) прот. Микола Поройков; 4) прот. Феодосій Павловський; 5) прот. Олександр Ходзицький⁴⁹. Про відкриття і реєстрацію цієї канцелярії відділом керування Київського губвиконкому Рад селянських і червоноармійських депутатів було навіть видане спеціальне посвідчення за № 1255 від 29 січня 1923 року⁵⁰. Але влада хоча і дозволила зареєструвати канцелярію митрополита Михаїла, все одно ставилася до нього як до “контрреволюціонера” і взяла його в чекістську “розробку”. За спостереженнями ГПУ, він був глибоко віруючою людиною, орієнтованою на молитву, мав неширокий суспільно-політичний кругозір і зовсім не підходив на роль церковного лідера.

У Центральному державному архіві громадських організацій України, м. Київ (далі – ЦДАГО України) в кількох примірниках збереглося повідомлення агента ГПУ такого змісту: “В одном из покоев наместничьего дома помещается Экзарх Всея Украины тишайший Митрополит Михаил. Живет он почти не подавая признаков архипастырского существования, так что в общем ходе лаврской жизни влияния его не сказывается вовсе... како-во бы ни было внешнее положение митр. Михаила, отношение его к делам Управления останется всегда неизменным. Оно вытекает из свойств его натуры, представляющей собой ярко выраженный образец созерцательного, а не активного характера. Человек глубокого религиозного настроения, замкнутый в себе самом, молитвенник и монах по призванию, он уделяет лишь незначительное внимание чуждым его духовному составу, практическим деловым вопросам. Лаврская братия любит его за простоту, доброту и непритязательность. Церковные круги, отдавая должное его личным качествам, упрекают его в безынициативности, неавторитетности и безгласности в делах управления; о чем-либо исключительном или даже преимущественном влиянии на него тем не менее ничего не слышно. Чтобы восполнить характеристику какими-нибудь штрихами из области сплетен, излишне упомянуть, что молва приписывает Михаилу пристрастие к вину в молодости, оставшемуся будто бы до сих пор”⁵¹.

Після арешту митрополита Михаїла 5 лютого 1923 р., кілька днів згодом, 8 лютого 1923 р. були дані пояснення причин цього арешту уповноваженим представництвом ГПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні: “Видали-ти його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторите-том і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і самий з’їзд Всеукраїн-ських Обновленських груп у Києві 12 лютого 1923 р., а також гальмував

⁴⁹ Там само. – Ф. 160. – Спр. 1713. – Арк. 1.

⁵⁰ Там само. – Спр. 1711. – Арк. 1.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 5, 11. Тексти на обох аркушах ідентичні. Оpubліковано: Білокін С. Розгром Київського єпархіального управ-ління... – С. 89–90; його ж. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Докумен-тальне дослідження... – С. 34–35.

роботу ГПУ по розколу духівництва Київської губернії і Правобережжя”⁵². Але за 2 тижні до арешту митрополит склав таємне розпорядження. Відповідно до постанови патріарха Тихона, він передав керування Київською єпархією в порядку наступності єп. Білоцерківському Димитрію (Вербицькому)⁵³, єп. Уманському Макарію (Кармазину), єп. Богуславському і Липовецькому Георгієві (Делієву), єп. Звенигородському вікарієві Київської єпархії Олексію (Готовцеву). Цей документ був датований 9/22 січня 1923 р. і підписаний самим митрополитом.

У ЦДАГО України збереглася архівно-кримінальна справа за обвинуваченням “Єрмакова Михайла (так! – *І. П.*) Федоровича”, тільки на внутрішній обкладинці позначено, що це особиста справа “Екзарха України Михайла Єрмакова”⁵⁴. Незважаючи на те, що він був заарештований 5 лютого 1923 р., до справи потрапили матеріали оперативної розробки за попередні роки, зокрема реєстраційна картка “служителя культу” № 684 від 8 вересня 1922 р.

На питання в картці: “*К какой из определившихся церковных группировок себя причисляет или состоит официально*”, відповідь: “До православно-слов’янської самостійної Церкви на Україні”. Постійним місцем проживання він вказав Києво-Печерську лавру (Цитадель, 9), оскільки всі приміщення на Софійському подвір’ї були націоналізовані радянською владою у 1919 р., у т. ч. великий кафедральний Софійський собор і резиденція київських митрополитів з XVIII століття – Митрополичий будинок.

Києво-Печерську лавру 15 грудня 1924 р. було передано Всеукраїнському обновленському Синодові з 3-ма архімандритами і 60 ченцями після арешту митрополита Михайла⁵⁵. Але досі не здійснено дослідження проблеми перебування Києво-Печерської лаври під керівництвом обновленських структур.

В результаті проведення радянської антирелігійної політики і загальної націоналізації церковних і монастирських територій і споруд через 2 роки у Лаврі було відкрито культурно-історичний заповідник “Всеукраїнське музейне містечко”. Підставою для цього стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко” від 29 вересня 1926 року⁵⁶.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 44зв. Опубліковано: Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління... – С. 96; його ж. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 47.

⁵³ Про цей факт О. К. Соколовський повідомляє в довідці про єпископа Білоцерківського Димитрія (Вербицького): *Соколовський Олександр Климентій*. Церква Христова 1920–1940... – С. 33. Текст документа опубліковано: Білокінь С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 47–48.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп.

⁵⁵ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 115.

⁵⁶ Див. перелік публікацій про Всеукраїнське музейне містечко (ВММ): Білокінь С. Український музей (факсимільне перевидання). Зб. 1. – К., 1927. – С. 214. Текст постанови

В архівно-кримінальній справі виявлено машинописну копію з перлюстрованого чекістами листа московського патріарха Тихона митрополитові Михайлові (Єрмакову) від 16 березня 1922 р., в якому він писав: “Митрополитові Антонієві, мабуть, краще б відмовитися від Києва. Ви ймовірно чули, що на Карловицькому закордонному соборі випустили послання із закликом до відновлення династії Романових. А днями стало нам відомим звертання Владики Антонія до Генуезької конференції, щоб більшовиків не запрошували і не визнавали, а щоб російським емігрантам давали зброю і добровольців для здійснення. Довелося за такі політичні виступи закрити Вище Закордонне Церковне Управління, тим більше, що і потреби в ньому особливої немає. Закордонні парафії підлеглі митрополитові Євлогію [Георгієвському]...”⁵⁷.

Незважаючи на лаконізм документа, у постанові, підписаній уповноваженим 3-ї групи V відділу ПП ГПУ УРСР Миколою Ляшком 25 січня 1923 р., зазначені причини арешту: “Розглянувши наявні матеріали на гр-на Єрмакова М. Ф. – екзарха України, і приймаючи в увагу, що по наявному матеріалі зазначений гр-н досить викритий у тім, що проживаючи в межах УРСР, він не тільки не примирився з існуючою впродовж 5 років Робітничо-Селянською Владою, але систематично проводить роботу, спрямовану до її скинення, вважав би: завести слідчу справу за обвинуваченням гр. Єрмакова М. Ф. у злочині, передбаченому ст. 57 КК УРСР. Довідка: гр-н Єрмаков знаходиться на волі”⁵⁸.

В архівно-кримінальній справі є розпорядження від московських обновленців з вказівкою здати справи і залишити керування Київською єпархією. Перший документ – це офіційний лист від “Вищого церковного управління у справах Православної Російської церкви” від 23 січня 1923 р. за № 73 (Москва, Самотьока, Троїцьке подвір’я) Високопреосвященнішому Михайлові, Екзархові Київському: “Постановою Президії ВЦУ від 17 листопада 1922 р. Ви, Ваше Високопреосвященство, звільнені від керування Київською Єпархією зі звільненням на спочинок з призначенням місцем проживання

ВУЦВК та РНК УСРР – С. 213–214. Див. бібліографію щодо ВММ за публікацією: Білокін С. Соціальна революція в СРСР і пам’ятки Золотоверхого Києва // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934–2004). – К., 2004. – Вип. 2. – С. 40; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970. – С. 110–111. Пор.: Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам’ятки України. – Харків, 1930; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930; Наукові установи та організації УСРР. – Харків, 1930; *Линка-Геттенер Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Передм. та ком. С. Білокonia // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 11 та ін.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 3.

⁵⁸ Там само. – Арк. 18.

Вам м. Холмогори Архангельської губернії. Повідомляючи про це, ВЦУ пропонує Вашому Високопреосвященству після здачі справ з керування Єпархією негайно відбутися до м. Архангельська у розпорядження місцевого єпархіального керівництва”⁵⁹.

Другий лист за змістом – це супровідний документ до першого, котрий свідчить про те, що київське керівництво обновленців було в курсі, що відбувається, і зі свого боку підтримувало рішення про відсторонення Екзарха, прийняте в Москві. У листі Київського єпархіального управління від 30 січня 1923 р. за № 46 на ім’я “Високопреосвященнішого Митрополита Михаїла” говориться, що Київське єпархіальне управління, “препровождая при сем” відношення ВЦУ від 23/І-1923 р. за № 73, “просить Його Високопреосвященство у 3-денний термін здати справи єпархіальному управлінню і виїхати відповідно до розпорядження ВЦУ”⁶⁰. Лист підписаний головою Київського єпархіального управління обновленців свящ. М. Бережним, свящ. Борисом Кротевичем та синодальним уповноваженим ВЦУ. Ці листи по термінах дивним чином збіглися з рішенням влади заарештувати екзарха Михаїла за опір діям обновленців в Україні.

Після арешту допитував митрополита той же слідчий, що готував документи про арешт. У протоколі допиту від 6 лютого 1923 р. є анкета з біографічними даними, зазначено дату і причину приїзду: “Прибув в Україну 13 серпня 1921 р. за призначенням Синоду і ВЦС на прохання Київського Союзу пастирів і парафіяльних громад”⁶¹. Обвинувачення слідчого зводилося до того, що митрополит не запобіг заворушенням, що сталися при прийманні храмів у Києві представниками обновленських груп. Михаїл відповів, що 6 лютого 1923 р. збирався випустити таку відозву з метою запобігти ексцесам, але не встиг. У протоколі допиту від 8 лютого 1923 р. митрополит повідомив слідчому про невизнання ним рішення ВЦУ “антонівців”, тобто обновленців на чолі з митрополитом Антонієм (Грановським), усунути його, і що вважає ВЦУ неканонічним за “самочинне захоплення влади без благословення патріарха і Собору”⁶².

Документи з цієї архівно-кримінальної справи демонструють неприховане бажання влади якомога швидше передати справу до Москви. 5 лютого 1923 р. уповноважений Микола Ляшко вже написав текст висновку, хоча потім ще були допити 6 і 8 лютого. В обвинувальному висновку справи сказано, що громадянин Єрмаков “є завзятий і глибоко відданий прихильник патріарха Тихона, що не рахувався з усуненням останнього, відкрито стоїть на його боці, вважаючи обвинувачення патріарха Радянською Владою в перешкоджанні вилученню церковних коштовностей походом Радвлади проти церкви, зайнявши з перших же кроків обновленського церковного руху в

⁵⁹ Там само. – Арк. 25.

⁶⁰ Там само. – Арк. 24.

⁶¹ Там само. – Арк. 32–33.

⁶² Там само. – Арк. 38–38зв.

Київській губернії і на правобережній Україні явно непримиренну і завзятоворожу позицію, завдяки своєму впливові й авторитетові серед духівництва сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який використовував у своїй боротьбі з обновленськими впливами для контрреволюційної агітації, поширення чуток («переодягнені жиди», «комуністи») [...] Митрополит Михаїл не вжив ніяких заходів для ліквідації цієї агітації, він благословляв і заохочував подібних проповідників. Такі дії [...] призвели до низки ексцесів [...] при передачі Губліквідкомом храмів обновленським групам, зокрема в Покровському монастирі»⁶³.

Висновок уповноваженого ГПУ був однозначний: «Вважаючи, що подальше перебування Митрополита Михаїла в Києві спричинить посилення контрреволюційного тихонівського фронту, поширення чуток про церковні обновленські течії, що пов'язуються цим фронтом з органами Радвлади, поведження Митрополита Михаїла розкладницьки діє на масу і може в майбутньому спричинити цілий ряд ексцесів. Вважав би за необхідне вислати Митрополита Михаїла до Москви в розпорядження ГПУ РСФРР»⁶⁴. Питання було вирішено швидко. У листі від повноважного представника на Правобережній Україні НКВС ГПУ від 8 лютого 1923 р. за № 2591, що був направлений до Москви в ГПУ РСФРР, начальникові Секретного відділу Самсонову, наводиться перелік уже сформульованих обвинувачень.

Як обґрунтування для арешту зазначено таке: «Видалити його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і самий з'їзд Всеукраїнських Обновленських груп у Києві 12 лютого 1923 р., а також гальмував роботу ГПУ по розколу духівництва Київської губернії і Правобережжя. Додаємо, що постановою ВЦУ від 17 листопада 1922 р. Митрополит Михаїл був звільнений від керування Київською Єпархією»⁶⁵.

У Москві його помістили до Бутирської в'язниці (корпус 8, камера № 39), причому кілька разів продовжували термін його перебування там. Усі документи по продовженню подавала якась співробітниця 6-го відділення СВ ГПУ Якімова. У квітні 1923 р. з'явилися повідомлення про те, що в Бутирській в'язниці Михаїла відвідувала його рідна сестра Ольга Федорівна Вестли. Саме вона почала діяти, намагаючись прискорити вирішення його питання. Сам Михаїл у записці на ім'я слідчого Агранова попросив особистого побачення із сестрою, наполягаючи на тому, що через хворобу вух погано чує при загальних побаченнях через ґрати⁶⁶.

Очевидно, саме численні прохання О. Ф. Вестли якось уплинули на швидкість проведення слідства і вирок. Спочатку у своєму листі на ім'я про-

⁶³ Там само. – Арк. 39.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – Арк. 42–42зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 51.

курора від 5 травня 1923 р. вона просила “відпустити брата на поруки і дозволити йому перебування в монастирі, а також дозволити передати йому їжу і білизну”⁶⁷. Далі вона знову звернулася з проханнями полегшити перебування брата у в’язниці, дозволити йому заслання на поселення в Туркестан (Ташкент, Самарканд), де можна мати постійну медичну допомогу⁶⁸. У справі віднайдено кілька листів на ім’я начальника ГПУ за липень 1923 р. із проханням “звільнити з Бутирки її хворого старого брата Михаїла під підписку про невіїзд”⁶⁹.

Невідомо, чи вплинули клопоти сестри або обставини так склалися, але в справі з’явилася довідка від 10 серпня 1923 р. адмінчастини 17-ї московської тюремної лікарні про те, що “ув’язнений Єрмаков М. Ф. прибув на лікування в лікарню 2 серпня” разом з випискою з протоколу засідання комісії НКВС про адмінзаслання від 13 липня 1923 р., з якої видно, що ув’язнений підлягає висилці в Туркестан на 2 роки за ст. 69 і 73 КК⁷⁰.

Про те, що митрополита Михаїла (Єрмакова) збиралися вислати після перебування в Бутирській в’язниці, свідчить текст “Висновку в справі № 17378 гр. Єрмакова М. Ф., обвинувачуваного в а[нти]/р[адянській] діяльності. Арештований 5 лютого 1923 р. Утримується в Бутирській в’язниці ГПУ. По реєстрації ГРУ не проходив”. Цей “Висновок” датований 7 травня 1923 р. Текст цього документа підготувала та ж співробітниця 6-го відділення Секретного відділу ГПУ Якімова, що вже рекомендувала “Єрмакова М. Ф. направити в концтабір терміном на 2 роки за злочини по ст. 69 і 73 КК. Справу припинити і здати до архіву відділення СВ ГПУ”⁷¹. Усі, хто підписав цей висновок, були згодні з пропозицією, але на цьому аркуші є ще 3 резолюції. Якась Андрєєва дописала від руки: “60 років у табір не можна. Вислати в Наримський край на 2 роки. Андрєєва”. Ще хтось дописав: “у Березів на 2 роки”. Третій автор резолюції пропонував Михаїла направити до Архангельського концтабору⁷².

Остаточне рішення у справі митрополита Михаїла (Єрмакова) було прийнято 13 липня 1923 р. по доповіді відомого в Росії “фахівця” з розкладання Церкви Євгена Тучкова. В архівно-слідчій справі зберігся оригінал виписки з протоколу судового засідання Колегії ГПУ про слухання справи № 17378 за обвинуваченням Єрмакова М. Ф. Колегія ГПУ ухвалила: “Вислати до Туркестану терміном на 2 роки. Справу здати до архіву 6 відділення Секретного відділу ГПУ”⁷³.

⁶⁷ Там само. – Арк. 57–57зв.

⁶⁸ Там само. – Арк. 62, 63, 65.

⁶⁹ Там само. – Арк. 68, 69.

⁷⁰ Там само. – Арк. 66.

⁷¹ Там само. – Арк. 70.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – Арк. 71.

До 1925 р. митрополит Михаїл перебував в ув'язненні, пізніше – у засланні в Ташкенті⁷⁴. У 1925–1926 рр. проживав у Москві без права виїзду, потім – знову у засланні в м. Прикумську Терської області (Північний Кавказ). Про те, що в листопаді 1925 р. він був на допиті, свідчить публікація ієрея О. Мазиріна, де наводиться цитата з протоколу допиту митрополита Михаїла (Єрмакова) з посиланням на справу № Н-3677 у Центральному архіві ФСБ РФ⁷⁵.

У заповіті митрополита Петра (Полянського), датованому 6 грудня 1925 р., екзарх Михаїл згадується як другий кандидат у його наступники на місце місцеблюстителя патріаршого престолу⁷⁶. Сам текст цього заповіту опублікований разом з посиланнями на відповідні джерела⁷⁷. Петро (Полянський) писав: “Якщо ж цьому митрополитові Сергію (Страгородському) не буде змоги здійснити це, то до тимчасового виконання обов’язків Патріаршого Місцеблюстителя приступити Високопреосвященнішому Михаїлу (Єрмакову), Екзарху України...”. Але за кілька днів до арешту митрополита Петра Михаїл відмовився від виконання цих обов’язків⁷⁸.

У березні 1926 р. єпископи в Україні підписали загальне повідомлення Екзархові України митрополитові Київському і Галицькому Михаїлу проти григоріанського розколу в Російській православній церкві. Серед тих, хто підписав цей документ, були архієп. Канівський Василь (Богдашевський), єп. Богуславський і Липовецький Георгій (Делієв), єп. Сквирський і Бердичівський Афанасій (Молчанівський), єп. Радомишльський і Чорнобильський Сергій (Куминський), єп. Черкаський і Чигиринський Філарет (Лінчевський), єп. Білоцерківський Димитрій (Вербицький).

12 березня 1926 р. надійшло послання 8-ми архієреїв українських єпархій на чолі з митрополитом Михаїлом на ім’я митрополита Сергія (Страгородського) такого ж змісту⁷⁹. 12 березня 1926 р. було прийнято загальне звернення українських православних ієрархів до місцеблюстителя патріаршого престолу в Москві митрополита Сергія щодо питання осуду організаторів нового церковного розколу Тимчасового Вищого церковного управління, що підписали сам митрополит Михаїл (Єрмаков), єпископи Костянтин (Дьяков), Онуфрій (Гагалюк), Антоній (Панкєєв), Стефан (Андріяшенко), Макарій (Кармазін), Григорій (Лісовський), Василь (Богдашевський) і Борис (Шипулін)⁸⁰.

У цей час в Росії розпочався процес підготовки відомої “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського). В одній з архівно-кримінальних

⁷⁴ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 116.

⁷⁵ *Мазырин Александр, иерей.* Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

⁷⁶ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 137.

⁷⁷ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского... – С. 421–423.

⁷⁸ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 141.

⁷⁹ Там само. – С. 144.

⁸⁰ Про ці документи згадано в роботі: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 340–341.

справ, що знаходяться в ЦДАГО України (справа за обвинуваченням Г. Д. Неверовича) є повідомлення про те, що у червні 1926 р. один з учасників “контр-революційного угруповання” Должанський одержав листа від Михайла (Єрмакова) з Москви з пропозицією скласти проект декларації для легалізації Православної Церкви в масштабі України. На допиті Неверович показав, що “скласти проект він просив київських єпископів і духівництво. Наскільки знаю, до цього листа поставилися холодно, як київські верхи організації, так і духівництво, що йде за ними. Ніякого проекту, здається, ніхто не складав, а потім пішла висилка Михайла Єрмакова до Прикумська і питання відпало саме собою”⁸¹.

Таким чином, стає очевидним, що переговори між владою і церквою почалися давно і в 1926 р. на порядок денний стало питання про офіційне визнання Православною церквою радянської влади і СРСР як своєї “батьківщини” в церковному сенсі. Внаслідок напруженої праці карних органів по розкладанню церкви стали можливими проекти зі створення і публікації текстів “декларацій лояльності” в Москві і в Києві.

Але метою “фахівців” з церковного питання в карних органах була та, щоб і місцеблюстителю Московського патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський), і тимчасово керуючий Київською єпархією екзарх Михайл (Єрмаков) начебто незалежно один від одного написали однакові за змістом, але різні за формою декларації і розповсюдили б їх у підпорядкованих парафіях.

У ГДА СБ України є повідомлення про те, що при ліквідації органами влади нелегального Собору тихонівського єпископату України у вересні 1926 р. з’ясувалося, що цей Собор мав тісний зв’язок з керівництвом тихонівської верхівки в СРСР в особі заступника місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського) й екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова).

Цей зв’язок здійснювався за допомогою спеціального кур’єра, причому більшість єпископів України не знали його прізвища і називали його кличкою “Пожежний”. У результаті проведеної розробки ним виявився “тихонівський полтавський піп” Микола Піскановський. 24 грудня 1926 р. Піскановський, згідно з пропозицією ГПУ, був таємно заарештований і доправлений до Харкова. На допиті він показав, що дійсно був кур’єром для зв’язку Собору з московськими релігійними діячами і зробив 9 поїздок у різні міста (Москва, Ярославль, Нижній Новгород) з актами цього Собору⁸².

Спецслужби УСРР не тільки активно впливали на церковну ситуацію, а й досить успішно спрямовували хід подій. Наприклад, є щотижневе зведення від 13–19 березня 1927 р. під заголовком: “Глухівці загрожують екзархові Михайлу Єрмакову”. З тексту повідомлення випливає, що на Глухівщині 1 березня 1927 р. під керівництвом агента ГПУ відбувся з’їзд тихонівців,

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 66923 фп. – Т. 3. – Арк. 22.

⁸² ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 1. – Арк. 1–13зв.

що хотіли засудити “тихонівщину” і закордонних ієрархів. На з’їзді було 70 настоятелів і 200 мирян. Було винесено резолюцію з вимогою до вищої ієрархії легалізувати православну церкву в УСРР. У заключній частині резолюції зазначено, що в разі, якщо екзарх Михаїл не благословить починання глухівців, то вони визнають колегію, призначену митрополитом Крутицьким Петром (Полянським) у резолюції від 1 лютого 1926 р. Було обрано комітет з 10 осіб, який 14 березня послав до екзарха Михаїла (Єрмакова) делегацію для надання інформації і виявлення його точки зору⁸³. У цьому ж повідомленні говориться про те, що в Полтаві 16 березня 1927 р. помер архієпископ Григорій (Лісовський), “активний тихонівець”. Перед тим 26 лютого 1927 р. заступник місцеблюстителя митрополит Серафим звів його у сан митрополита⁸⁴.

З щотижневих зведень чекістів УСРР за період з 29 травня по 5 червня 1927 р. відомо, що митрополит Михаїл заборонив у священнослужінні тихонівського єпископа Павла (Кратірова), який повернувся із заслання, за те, що той відмовився визнати Сергія Нижегородського заступником місцеблюстителя патріаршого престолу⁸⁵.

Після виходу “Декларації” митрополита Сергія чекісти зафіксували ті чутки, що циркулювали в тихонівському середовищі УСРР. Про митрополита Михаїла говорили, що він одержав запрошення Сергія приєднатися до відновленого Синоду, на що дав згоду, але при виконанні визначених умов: 1) повернення його в Україну, 2) дозвіл на організацію при ньому нового єпархіального управління і 3) повернення усіх раніше висланих єпископів. Через останній пункт нібито влада не дала дозволу на його приїзд в Україну⁸⁶.

Повідомлення про появу т. зв. “відозви про легалізацію” митрополита Сергія (Страгородського) стало темою для щотижневого зведення Секретного відділу ГПУ УСРР за № 34/44 за період з 21 по 27 серпня 1927 р.: “Днями митрополит Сергій НИЖЕГОРОДСЬКИЙ звернувся до духівництва і віруючих тихонівської орієнтації із спеціальною відозвою про легалізацію. Відозва, опублікована в «Известиях» за № 188 від 15 серпня, викликала серед активу всіх релігійних угруповань багато [...] розмов. [...] Реакційна частина тихонівського духівництва відозву зустріла вороже⁸⁷, боцімто «Сергій сам себе висік». Актив крикливих фанатиків (*рос.* – «клікуш». – *І. П.*) м. Харкова поширює чутки про близький кінець світу. За їхніми словами, антихрист уже прийшов і спокусив святих отців церкви. Деякі з крикливих фанатиків грозять духівництву, яке підтримає СЕРГІЯ, «видрати патли». Лояльно налаштована до радвлади частина тихонівського духівництва відозву

⁸³ Там само. – Арк. 150–150зв.

⁸⁴ Там само. – Арк. 150зв.

⁸⁵ Там само. – Т. 2. – Арк. 118.

⁸⁶ Там само. – Т. 3. – Арк. 169.

⁸⁷ Про вороже ставлення представників тихонівського духівництва див. *Соколовський О. К.* Церква Христова 1920–1940... – С. 36.

зустріла з радістю. З нетерпінням очікує таких же кроків і з боку екзарха Михаїла ЄРМАКОВА, щоб легалізація торкнулася й України”⁸⁸.

Чекісти умістили до щотижневих звідомлень донесення від своїх інформаторів щодо того, як відгукнулися на цю публікацію в середовищі УАПЦ: “Актив автокефалістів відозві митрополита Сергія надає величезного значення і вважає її першим кроком на шляху остаточної угоди тихонівців з Радвладою. [Колишній голова ВПЦР В. В.] Потієнко говорить: «...для нас це дуже погано. Тихонівці залишилися тихонівцями, тому що, написавши декларацію, вони так її обставили, що по змісту її виходить, що вони тільки виконують волю патріарха Тихона. Цією декларацією вони не засудили Тихона, а його авторитетом усе зробили. Комуністи і монархісти в національному питанні зійшлися, у соціальному розійшлися. Комуніст і монархіст ближчі один до одного, ніж кожний з них окремо до українців. Вимогою життя є якнайшвидше об’єднання комунізму з монархізмом. Брусилів в ім’я батьківщини пішов працювати в генштаб, а тихонівці, в ім’я батьківщини, благословлятимуть на війну за СРСР. Цікаво, як приймуть декларативну церкву ті маси, соціально скривджені, на яких дотепер трималися тихонівщина (куркулі, торгівці і т.д.)». Архієпископ [Чернігівський УАПЦ І. Д.] Павловський: «...Ціль влади відокремити тихонівську масу від тихонівських керівників. Актив тихонівців має виявити себе, а потім руками тихонівської маси буде викинутий. У загальному йде очищення атмосфери. Прийшов час легалізувати церкву, але поділивши її на частини». Деяка частина активу автокефалістів розцінювала декларацію Сергія в такому дусі: «...Прийшов час для влади встановити міцний зв’язок з церквою, тому що церква залишається ще значним фактором і її відразу викинути не можна. Навпаки, у випадку війни і церква буде необхідна. Якби церква, відокремлена від держави, визнала б СРСР своєю батьківщиною, то це було б для влади великим плюсом. Зараз церкві потрібні права, а владі допомога, і на цьому вони зійдуться». Інша частина автокефалістів давала таку оцінку декларації СЕРГІЯ: «...Тихонівці уперлися і програли. Звичайно, тихонівці захищати влади не будуть, але все-таки в їхній декларації основною думкою проходить монархічна “єдина і неподільна”. Вони хочуть захищати “батьківщину”. Влада не вірить у їхню щирість, але використовує, наскільки це буде можливо». Актив угруповання Собору єпископів так розцінював декларацію СЕРГІЯ: «...Тихонівці самі себе висікли. Своєю декларацією СЕРГІЙ пішов значно далі, ніж ми. Ми тільки визнали Радвладу, але ніколи не говорили, що “вороги Радвлади наші вороги, радість і успіхи її – наші успіхи, а невдачі – наші невдачі”. Цими словами СЕРГІЙ неначебто благословляє антирелігійну діяльність Радвлади. Подібна заява СЕРГІЯ викликає новий розкол у тихонівщині, відокремивши від неї найбільш реакційні елементи»⁸⁹.

⁸⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 3. – Арк. 136зв.–137.

⁸⁹ Там само. – Арк. 137–138зв.

Зі щотижневого зведення за 11–18 вересня 1927 р. випливає, що до Харкова приїздила делегація від тихонівського духівництва Чернігівщини з клопотанням перед органами влади про легалізацію. Чекістами було зазначено, що легалізація митрополита Сергія в Москві до України ніякого відношення не має, тому що Українська церква автономна. Головним винуватцем нелегального становища тихонівщини в Україні є її єпископат на чолі з митрополитом Михаїлом, що проводить дотепер антирадянську діяльність, і до визнання єпископатом своїх політичних помилок тихонівщина України легалізована не буде. Одержавши таку відповідь, ця делегація звернулася до керуючого Чернігівською єпархією єпископа Стефана (Проценка) з категоричною вимогою вжити негайних заходів до легалізації.

У цей же день єпископ Стефан направив митрополитові Михаїлові таку телеграму: “Надзвичайно серйозне церковне становище на Чернігівщині вимагає невідкладної легалізації. Благословіть приступити. Єпископ Стефан”. Отримавши від митрополита Михаїла (Єрмакова) позитивну відповідь, єпископ Стефан з’явився до Чернігівського ГПУ із запитом про умови і можливості легалізації Чернігівської єпархії на основі декларації митрополита Сергія (Страгородського).

Чекісти основною умовою для легалізації назвали визнання тихонівським єпископатом України на чолі з екзархом Михаїлом своїх колишніх політичних помилок, виголошення осуду антирадянської лінії поведінки закордонного духівництва і припинення церковного поминання адміністративно висланого єпископату. Делегація вирядила одного зі своїх членів у Москву до митрополита Сергія з клопотанням про призначення на Чернігівську кафедру Костянтина (Дьякова), що перебував на напівлегальному становищі. Єпископ Стефан (Проценка) послав телеграму про те, що постановою митрополита Сергія доручається керування Чернігівською єпархією єп. Сумському Костянтину (Дьякову) і що потрібно зв’язатися з митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) безпосередньо⁹⁰.

З іншого щотижневого зведення за № 40/50 за період з 1 по 8 жовтня 1927 р. відомо, що на адресу митрополита Сергія (Страгородського) митрополит Антоній (Храповицький) прислав брошуру – відповідь на послання Московського Синоду під назвою “Долой зло”⁹¹. У цій брошурі розглядалося питання про ставлення церкви до радянської влади на основі канонів Православної церкви. Радянську владу Антоній називає “безбожною” і “богопротивною”, намагається довести, що неможливо застосовувати до неї відомі канонічні положення церкви: “несть власти не от Бога” і “всякая душа властям предержащим да повинуется”. Сергій був названий у брошурі “шляхетним мрійником”, який іще у 1917 р. плекав сподівання сполучити право-

⁹⁰ Там само. – Арк. 185–185зв.

⁹¹ Там само. – Т. 4. – Арк. 13зв.

славне церковне життя з підпорядкуванням російської землі Радянській владі⁹².

Далі в цьому зведенні за 1–8 жовтня 1927 р. говориться, що з відома і згоди ГПУ один із секретних співробітників (с/с), “тихоновствующий церковник” завів листування з келійником митрополита Антонія – ієромонахом Феодосієм. В одному з листів с/с запитав Феодосія про ставлення закордонного духівництва до декларації митрополита Сергія. Відповідь Феодосія можна звести до таких положень: 1) закордонний Собор єпископів не надав ніякого значення посланню Сергія і охочих дати підписку про припинення політичної роботи і боротьби із Радвладою не знайшлося; 2) митрополит Антоній і його прихильники чекають Помісного Собору, та й то за умови, що він не буде скликаний Сергієм, а збереться незалежно від його впливу⁹³. Відповідь була написана с/с з урахуванням побажань ГПУ, а також він сам запропонував налагодити таке ж листування з іншими закордонними церковниками.

У тому ж щотижневому зведенні проходить чекістська оперативна інформація про те, що у зв’язку з відмовою митрополита Антонія, який числиться дотепер митрополитом Київським і Галицьким, приєднатися до декларації Сергія, “київськими церковниками розпочата кампанія серед духівництва й єпископату України про призначення на Київську кафедру митрополита Михайла (Єрмакова). Ініціативна група з київських церковників написала клопотання митрополитові Сергію про призначення митрополита Михайла на Київську кафедру. Клопотання вже підписане всім тихонівським єпископатом України і направлено митрополитові Сергію”⁹⁴.

У щотижневому зведенні з 9 по 15 жовтня 1927 р. є інформація про те, що 12 жовтня 1927 р. митрополит Михайл, відбувши заслання, прибув із Прикумська до Харкова за викликом ГПУ. У попередній бесіді з чекістами він дав принципову згоду на складання відозви до віруючих і духівництва України в дусі декларації Сергія (Страгородського). Там же говориться про те, що до остаточного з’ясування питання щодо легалізації тихонівщини в Україні митрополит Михайл знаходитиметься в Харкові⁹⁵.

Восени 1927 р. після приїзду до Харкова, а потім до Києва митрополита Михайла (Єрмакова) відбулася “легалізація” церкви в Україні після видання його декларації. У вже згадуваній архівно-кримінальній справі Г. Неверовича говорилося, що “декларації та інші акти майже ніде в Києві не обнародувалися, у селах, як, наприклад, у м. Радомишль Чорнобильської округи, вони читалися з випущенням тих місць, де йшла мова про лояльність до Радвлади, про що у 1928 р. повідомляв мені Волков”⁹⁶. Впродовж 1927–

⁹² Там само. – Арк. 14.

⁹³ Там само. – Арк. 15.

⁹⁴ Там само. – Арк. 15зв.

⁹⁵ Там само. – Арк. 36.

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 66923 фп. – Т. 3. – Арк. 33–34.

1928 рр. митрополит Михаїл перебував у Харкові, служив у Ново-Троїцькій церкві. За інформаціями чекістів, частина “прогресивного” духівництва поклала на нього надії щодо поліпшення відносин із владою. Крикливі фанатики, навпаки, почали поширювати чутки, що “екзарх не справжній, а підставлений владою, щоб зміцнити авторитет єпископа Костянтина [Дьякова]”⁹⁷.

ГПУ запропонувало митрополитові Михаїлу виробити проект відозви до віруючих і духівництва, що мала бути складена на основі декларації митрополита Сергія (Страгородського), містити церковно-канонічну оцінку антирадянських дій тихонівщини в Україні і відображати ставлення церкви до духівництва, що емігрувало. У свою чергу влада обіцяла опублікувати цю відозву в радянській пресі й організувати розсилання відозви по церковній лінії єпархіяльним і вікарним єпископам із пропозицією прочитати віруючим з амвона у визначений термін⁹⁸.

З 6 по 12 листопада 1927 р. чекістами було складено щотижневе зведення про те, що навколо екзарха в Харкові “активізувались реакційні кола” на чолі з якимсь священиком Селецьким: вони намагалися так вплинути на екзарха, щоб його декларація не була схожа на декларацію Сергія. Суперечка з Селецьким довела екзарха до нервового зриву, у результаті якого стався напад “грудної жаби”. Було вжито заходів до оточення його особами, бажаними для чекістів. З цією метою оброблено його “духовну дочку”, якусь Шуварську, удову київського лікаря, що оселилася в квартирі екзарха під виглядом економки. Крім того, чекісти вживали заходів до того, щоб екзарх запросив до себе келійника, який був секретним співробітником ГПУ. Автор щотижневого зведення запевняв, що “через цих осіб, а також єпископа Костянтина, цілком можливо буде робити на екзарха потрібний нам вплив”⁹⁹.

Як впливає зі щотижневого зведення з 13 по 19 листопада 1927 р., митрополит Михаїл представив у ГПУ проект послання “до духівництва і пастви” у зв’язку зі звертанням його до влади з проханням про легалізацію. У цей проект чекістами були внесені деякі зміни і доповнення, прийняті Михаїлом (Єрмаковим) після прочитання. Сам текст проекту було датовано 17 листопада 1927 р.¹⁰⁰.

У щотижневому зведенні за 13–19 листопада 1927 р. наводяться тільки політичні витяги з цього проекту, в якому говориться, що 23 січня 1918 р. було прийнято Декрет про відділення церкви від держави, що викликало протести з боку духівництва. Деякі ієрархи втекли за кордон і залишили без піклування довірені їхньому керівництву єпархії, порушивши канони і прави-

⁹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 52зв.

⁹⁸ Там само. – Арк. 70зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 118зв.

¹⁰⁰ На текст цієї відозви посилається О. Ігнатуша, який віднайшов цей документ у Державному архіві Полтавської області: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 345.

ла свв. Апостолів, почали політичне цювання законної радянської влади. “Одержавши легалізацію, ми повинні визнати, що на нас лягають і обов’язки стосовно цієї влади. Ми цілком поділяємо слова в посланні Сергія про те, що СРСР – це наша громадянська батьківщина, радощі й успіхи якої – наші радощі й успіхи, а невдачі – наші невдачі”¹⁰¹. Далі автор запевняв: “Від імені нашої української православної староцерковної ієрархії і пастви сьогоднішнім заявляємо нашу покірність Соціалістичній Республіці у справах, що не стосуються нашої релігійної совісті; ставимо собі в обов’язок... засвідчити перед Радянською владою нашу щирю готовність бути цілком законслухняними громадянами Радянського Союзу і не брати ніякої участі в яких-небудь організаціях, гуртках і заходах, що діють на шкоду Союзові”¹⁰².

Митрополит Михаїл гарантує, що православна староцерковна ієрархія і паства не будуть “допускати бесід і проповідей, які б містили в собі політичний елемент”; твердо обіцяє “не дати втягнути церкву в будь-яку політичну авантюру” і нікому не дозволити “прикривати ім’ям церкви свої політичні прагнення”¹⁰³. Наприкінці тексту проекту послання Михаїл говорить про осуд церковних емігрантів: “Засуджуючи і забороняючи втручання духівництва в справи політичні, церква українська не має і не мала зовсім спілкування з духівництвом, що перебуває в еміграції, і у своїй діяльності цілком від нього незалежна. У 1922 р. св. Патріарх Тихон надіслав мені до Києва листа, що засудив митрополита Антонія Храповицького за відомий Карловацький Собор. У листі цьому патріарх висловив рішення, що митрополитові Антонієві «не слід повертатися до Києва». Собор єпископів українських під моїм головуванням того ж року ухвалив звільнити митрополита Антонія від посади митрополита Київського і Галицького і призначити вибори нового митрополита, а в подальший час компетентні органи церкви повинні подбати про найсуворіше розслідування обставин, що передували і супроводжували запусіння єпархій, кинутих пастирями, що втікали, і архіпастирями, що використовують своє церковне становище для нецерковних справ, для справедливого їхнього осуду”¹⁰⁴.

Далі в тексті щотижневого зведення за 13–19 листопада 1927 р. зазначено, що “по узгодженні послання з нами єпископ Костянтин [Дьяков] мав розмову з приводу його з митрополитом Сергієм, що повинен у зв’язку з цим поставити в Синоді питання про призначення Михаїла митрополитом Київським і Галицьким замість Антонія Храповицького”¹⁰⁵. До цього щотижневого зведення додаються проаналізовані чекістами витяги з перлюстрованих листів тих представників церкви, які були незгодні з такою лінією в декларації митрополита Сергія.

¹⁰¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 138зв.

¹⁰² Там само. – Арк. 139.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 139зв.

¹⁰⁵ Там само.

Це, за класифікацією чекістів, “ультраправі тихонівці” Київської (лист Віктора Еланського) і Одеської (анонімний лист) груп¹⁰⁶. У цих листах декларація названа “актом неправди і зрадництва”, тому що нею “зовсім відкидається Христос і Його Церква”¹⁰⁷. За словами автора, “одержавши легалізацію – ми продамо Христа, а Іуда вже не апостол, – так і ми позбавимся благодаті апостольства”¹⁰⁸.

Важливе повідомлення міститься в щотижневому зведенні за 20–26 листопада 1927 р.: 23 листопада 1927 р., у день іменин Михаїла, Костянтин (Дьяков) отримав від митрополита Сергія (Страгородського) телеграму про призначення Михаїла (Єрмакова) митрополитом Київським, Галицьким і всієї України, із залишенням його екзархом України, яке було прийняте Михаїлом з великим задоволенням¹⁰⁹.

Таким чином, за життя Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) питання про надання колишньому архієпископу Брест-Литовському і Гродненському Михаїлу титулу митрополита Київського і Галицького не вирішувалося. Можливо, причиною було те, що в еміграції активно діяв митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький). Тільки після смерті патріарха Тихона і остаточного зміцнення на своїх позиціях при новій владі тимчасового місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) митрополит Михаїл нарешті став іменуватися згідно з назвою кафедри, якою він керував з 1921 р.

У щотижневому зведенні за 20–26 листопада 1927 р. чекісти наводять уривок з перлюстрованого листа “реакційного попа”, що був ченцем Києво-Печерської лаври, до “тихонівця” у м. Кременчуці з приводу ставлення до послання Михаїла, причому автор повідомлення широко здивований поінформованістю автора листа, тому що послання Михаїла майже нікому ще не відоме¹¹⁰. Там написано: “Отож чим має визначитися наше ставлення до Радвлади – радість його, щоб була і наша радість. От чого вимагає Червоний Кесар. Йому бракує податей, а й душу подавай...”¹¹¹.

У тім же блоці повідомлень є ще одне, де подається інформація про лист еп. Георгія до келійника екзарха Михаїла: “Мені обов’язково знати... про що писав обер-хуліган Косткевич, а також і зміст листа Жураковського, що по прочитанні вирвала з рук релігійна фанатичка, що привела його...” Далі чекіст повідомляє, що “у такий спосіб можна зробити висновок, що прихильники Михаїла не досить коректно збираються реагувати на діяльність своїх супротивників”¹¹².

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 140–141зв.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 140.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 140зв.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 158зв.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. – Арк. 159.

¹¹² Там само.

У щотижневому зведенні за 4–10 грудня 1927 р. автор висловлює подив із приводу того, що ще не опубліковане послання Михаїла уже відомо активі в тихонівців у всіх великих містах України. Далі уривок перлюстрованого чекістами листа однієї київської релігійної фанатички, що було адресовано митрополитові: “Як пастиреві, як батькові, розповіли ми вам побажання наші про долю церкви. Але не досяг голос наш до слуху вашого... Помилися ми у Вас. І Ви понадіялися «на князі, на сини людські», улаштувуючи долю Церкви Божої”¹¹³.

У цей період чекісти зафіксували повідомлення про те, що екзарх Михаїл виїжджав до Москви на кілька днів і повернувся звідти до Києва 22 грудня 1927 р. Основною метою поїздки було бажання одержати від митрополита Сергія (Страгородського) вичерпну інформацію про стан церкви тепер і узгодження плану легалізації тихонівщини в Україні. За спостереженнями чекістів, екзарх Михаїл повернувся з Москви в “райдужному настрої і результатами поїздки задоволений”¹¹⁴.

У грудні 1927 р. він був призначений членом Тимчасового патріаршого Синоду, утвореного Сергієм (Страгородським). “Декларації” 1927 р. митрополита Сергія екзарх Михаїл не підписав, але що його ставлення до цього документа було позитивне, можна зрозуміти з опису конфлікту з представниками Істинно-Православної Церкви¹¹⁵.

Дослідниця архівних документів з архівів держбезпеки Росії щодо репресій проти Істинно-Православної Церкви (ІПЦ) у Росії Ірина Осипова так описує цей момент: “Після виходу Декларації митр. Сергія група київських кліриків звернулася до митр. Михаїла (Єрмакова), що очолював єпархію, з Посланням. За словами свящ. Анатолія Жураковського, у ньому говорилося, що «шлях, запропонований митр. Сергієм, і його Декларація неправильні», що «в Декларації змішується життя світу і Церкви, усі радощі й уболівання життя світу, усі події Церква привласнює собі і, відповідно до Декларації, зобов’язується на них реагувати», але, за їхнім переконанням, «у Церкви свої радощі». Далі в Посланні стверджувалося, що духівництво «повинне ухилитися від участі в політичних і світських» справах, у зв’язку з чим клірики просили митр. Михаїла залишити цей шлях і не підтримувати митрополита Сергія. У відповідь митрополит Михаїл порвав «Послання» кліриків, не читаючи. Тоді в копіях це «Послання» було розіслано іншим архієреям, але від них відповіді не було”¹¹⁶.

¹¹³ Там само. – Арк. 197.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 240.

¹¹⁵ *Осипова И. И.* “Сквозь огонь мучений и воды слез...”. Гонения на Истинно-Православную Церковь... – С. 94.

¹¹⁶ Там само. – С. 86. Аналіз і публікацію текстів звернень до митрополита Михаїла (Єрмакова) від київських йосифлян здійснено С. Білоконем: *Білокин С. О.* Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 64–72.

Очевидно, що після приїзду з Москви митрополит Михаїл прагнув до якнайшвидшого вирішення проблеми легалізації. Як впливає з оперативного зведення за 18–24 грудня 1927 р., він звернувся в НКВС із клопотанням про видачу йому дозволу на скликання в Києві в середині січня 1928 р. наради тихонівського єпископату України для обговорення плану легалізації. Основними питаннями у зверненні були: 1) про ставлення до адміністративно висланого єпископату; 2) про ставлення до автокефалії Польської церкви; 3) про ставлення до діяльності опозиційно налаштованих кіл тихонівщини і легалізації. Порядок денний було погоджено з чекістами. По зазначених питаннях, як сказано в оперативному зведенні, “ми [чекісти] маємо намір домогтися: 1) відсторонення усіх висланих єпископів і припинення їх поминання під час богослужіння; 2) припинення поминання Петра Крутицького; 3) невизнання польської автокефалії. Дозвіл на скликання наради НКВС дано”¹¹⁷.

Далі у зведенні повідомлялося про підготовку репресій щодо київських ченців з боку екзарха Михаїла. У Харкові під підпискою про невіїзд перебували ченці Києво-Печерської лаври (4 особи), що проводили агітацію проти легалізації і митрополита Михаїла. Особливо активним був архімандрит Климент, що агітував не відвідувати тихонівську церкву “як таку, що впала в єресь”. Повідомлялося, що керівна верхівка на чолі з екзархом Михаїлом обурена подібною практикою і планує вжити репресивних заходів аж до зняття сану¹¹⁸.

У щотижневому зведенні за 1–7 січня 1928 р. було зазначено, що 24 січня 1928 р. відбудеться нарада тихонівського єпископату України. З листа анонімного активіста з Поділля чекісти зробили вибірку про висловлені побажання віруючих: 1) якнайшвидше скликання Всеросійського Помісного Собору з неодмінною участю всіх єпископів Російської і Української церков і місцєблостителя митрополита Петра (Полянського); 2) обрання Всеросійського патріарха; 3) збереження автономії Української церкви при керуванні Собором Єпископів, очолюваним екзархом України; 4) возз’єднання з оновленцями через усенародне покаяння для очищення совісті і для того, щоб не говорили що “весь розкол відбувся через боротьбу за владу”¹¹⁹.

У грудні 1927 р. Михаїл був призначений членом “Тимчасового Патріаршого Священного Синоду”, де він підписався як “Патріарший Екзарх Михаїл (Єрмаков), митрополит Київський, Галицький і всієї України”.

Михаїл приїхав до Києва 30 грудня 1927 р. Зустріч була урочиста, на молебні в Малому Софійському соборі були присутні 63 священники і близько 1000 вірян. Михаїл був зворушений і плакав. Його промова розчулила присутніх, багато хто не приховував сліз. Не було на молебні тільки против-

¹¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 240.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 240зв.

¹¹⁹ Там само. – Т. 5. – Арк. 15–15зв.

ників легалізації. Тоді ж, у грудні 1927 р., митрополит Михаїл був присутній на обіді, що давав з цього приводу київський благочинний Володимир Іванович Воловик. У цьому обіді брали участь київські “тихонівці” – свящ. Олександр Ходзицький, Григорович, Бутовський, Кривицький, Литвинов та ін. Обід відбувся на квартирі Григоровича біля Бессарабки¹²⁰.

Михаїл одержав дозвіл від влади оселитися в столиці України – Харкові і приступив до організації Екзархату. За повідомленнями чекістів, відбувся остаточний поділ у тихонівському таборі: більшість прийняла факт приєднання екзарха Михаїла до лінії митрополита Сергія. Повідомлялося, що одночасно росло невдоволення ультра-православних противників легалізації церкви, збільшувалася кількість розповсюджуваних анонімних відозв проти легалізації, де посилювалася агітація проти неї, всіляко дискредитувалися провідні лідери політики церковної легалізації в УСРР.

В оперативних зведеннях говорилося, що розпочалася кампанія особисто проти Михаїла, мовляв, він “п’яниця, розпусник, безхарактерний”¹²¹. Головним аргументом було те, що він “дешево продав свій ореол мучеництва, а Царство Боже за допомогою радвлади йому не побудувати”¹²². Щодо активного неприйняття частиною віруючих політики екзарха у тексті зведення за 8–14 січня 1928 р. повідомляється про те, що фанатичні віряни м. Харкова надіслали Михаїлові анонімним листом клобук, зроблений з червоного паперу. Замість хреста на клобуку було вишито емблему Радвлади – серп і молот¹²³. До того ж під час приїзду митрополита Михаїла до Києва від Києво-Печерської лаври не було жодного представника.

Цікаві дані щодо ставлення до Михаїла одного з найвідоміших дореволюційних архієреїв, останнього ректора Київської духовної академії є в щотижневому зведенні за 21–28 січня 1928 р. У перлюстрованому чекістами листі архієпископа Василя (Богдашевського), що проживав у Києві, практично не виходячи з будинку, повідомляється, що він “только что возвратился с крестного хода, и чувство радости по поводу многого православного народа соединяется с чувством скорби ввиду «знаменитого документа», т. к. считает, что такие попытки улучшения положения церкви безуспешны”.

В теж перлюстрованому НКВС листі архієпископ Василій писав, що в Києві “налицо церковное разделение” і що “в дальнейшем компромиссы умножатся и задушат всех”¹²⁴. При зустрічі в Малому Софійському соборі екзарха Михаїла й архієпископа Василя останній так різко вичитав митрополита, що з тим стався серцевий напад.

¹²⁰ ЦДАГО України – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 66923 – Т. 1: Дело по обвинению Голубева Е. Д. и др. – Арк. 184 (Витяг з протоколу допиту Воловика В. І. від 1 березня 1931 г.).

¹²¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 5. – Арк. 16.

¹²² Там само. – Арк. 16зв.

¹²³ Там само. – Арк. 38.

¹²⁴ Там само. – Арк. 96–96зв.

Архієпископ Василій (Богдашевський) у листі до сестри характеризував Михаїла як “повну руїну”, серце якого в дуже поганому стані. “Не стеснясь, я ему все сказав, но он, видно, неисправим и намерен следовать Сергиевской программе, котрая его погубит”¹²⁵.

В оперативному зведенні за 29 січня – 4 лютого 1928 р. йдеться про те, що 24–25 січня 1928 р. відбулася нарада тихонівського єпископату під головуванням Михаїла (Єрмакова). На цій нараді були майже всі єпископи України в кількості 9 осіб. Були відсутні: єпископ Стефан (Проценко) через хворобу, архієпископ Василій (Богдашевський) під приводом хвороби.

Основними питаннями, розглянутими на нараді, були: 1) відсторонення від керівництва єпархіями і припинення поминання всіх єпископів, підданих адмінзасланню; 2) припинення поминання місцєблостителя московського патріарха митрополита Петра (Полянського). Прийнято постанови про те, які єпархії вважати вільними від керівництва. У випадку повернення цих єпископів вони можуть бути призначені на кафедри на розсуд екзарха. З приводу митрополита Петра було вироблено формулу поминання без згадування особисто митрополита Петра, а тільки правлячого єпископа й екзарха. Сам екзарх мав поминатися зао формулою, призначеною Московською патріархією¹²⁶.

На цій нараді були прийняті рішення про те, що згідно з канонами Православної церкви автокефалія, оголошена без згоди Церкви-Матері, до складу якої вона входила, вважається незаконною – Польська також. Митрополит Київський і Галицький має право й обов’язок відвідувати свою православну паству в Галичині¹²⁷. Загальне рішення наради було таке: прочитати у всіх парафіях послання митрополита Сергія й екзарха Михаїла, довести до всіх парафій, що всі відозви і листівки, які з’являються без відома єпископів і благословення екзарха, є відозвами неправославними. Далі чекісти констатували, що Михаїл проживатиме в Києві, де буде знаходитися і його управління. Для відкриття цього управління НКВС видає довідку про відсутність перешкод до діяльності. Формальних зречень від екзарха Михаїла поки не зареєстрували¹²⁸.

У щотижневому зведенні за 1–7 квітня 1928 р. є повідомлення з перлюстрованого листа єп. Афанасія (Молчанівського), якого той написав із заслання одному з київських священиків: “Справа, почата митрополитом Сергієм і продовжувана Михаїлом, настільки грандіозна за своїм значенням і наслідками, що порівняти її можна лише з такими великими подіями церковного життя, як ліквідація Петром патріаршества, як відновлення в 1917 році патріаршества, як виникнення Живой Церкви [...] Вирішувати таке важливе

¹²⁵ Там само. – Арк. 97.

¹²⁶ Там само. – Арк. 127–128.

¹²⁷ Там само. – Арк. 128.

¹²⁸ Там само. – Арк. 128–128зв.

питання, як відношення Царства Божого до держави в епоху Апостасії (відступництва. – *І. П.*), можна тільки церковним соборним розумом, а не бюрократичним методом тиску згори”¹²⁹.

Чекісти і далі відстежували процес розростання розколу в середовищі тихонівського духовництва. Відповідно до оперативного повідомлення від 15–21 квітня 1928 р. група київських тихонівців звернулася до екзарха Михаїла з посланням, у якому вони обвинувачували його в “зраді істинного православ’я”, засуджували його послання від 4 листопада 1927 р.¹³⁰.

Дуже характерний уривок з цього листа: “Не може християнин усі радощі й успіхи батьківщини вважати своїми радощами й успіхами, а всі невдачі – своїми невдачами. У громадянської батьківщини є свої земні радощі й убоління, далекі від Бога. А іноді й противні йому [...] У посланні ми вбачаємо насіння великої спокуси і боїмося, що воно є початком низки дій, спрямованих на применшення церковної волі і гідності Церкви”¹³¹.

Крім повідомлення оперативників про те, що 26 квітня 1928 р. митрополит Михаїл (Єрмаков) і архієпископ Костянтин (Дьяков) відбули до Москви на засідання патріаршого Синоду, далі у зведенні наводиться текст листа від митрополита Антонія (Храповицького) з Сербії, отриманого с/с під псевдонімом “Увідім”. Митрополит Антоній роздратовано писав: “Удивительно, что архиепископ Димитрий, стоявший всегда в стороне, присутствовал на этом совещании, и неужели же и он признал то, что написал митрополит Михаил? Это ужасно, уж святитель Сергей то хватил, а этот, т. е. Михаил, еще чище – просто как спьяна признал все, подмел своей наверно уже белой бородой всю пыль, смешанную с кровью святителя Владимира и множества других священномучеников [...] Без стыда и угрызения совести присвоает себе те титулы, которых ему бы не ведают как свинье своего уха, впрочем, в брюю на море все легкие вещи плывут вверх”¹³².

У повідомленні за період з 6 по 12 травня 1928 р. говориться про лист від опозиціонерів екзарха Михаїла, переданий йому перед від’їздом з Києва до Харкова і далі до Москви у церковних справах. Автори цього листа – о. Анатолій Жураковський, архім. Спиридон (Кисляков) і свящ. Лев Рохлиць – вимагали “виправити поки не пізно свої помилки”, інакше Церква в Україні буде в такому ж становищі, як і в РСФРР і тоді опозиція змушена буде розірвати з екзархом Михаїлом усілякі відносини¹³³.

В оперативному зведенні за № 23/85 за 3–9 червня 1928 р. було повідомлення про те, що 2 червня помер від розриву серця намісник Києво-Печерської лаври Філадельф (обновленець). В обновленських колах пропонували

¹²⁹ Там само. – Т. 6. – Арк. 45.

¹³⁰ Там само. – Арк. 91.

¹³¹ Там само. – Арк. 92зв.

¹³² Там само. – Арк. 120.

¹³³ Там само. – Арк. 161зв.

зайнятися справами Лаври самому митрополитові. Висували в намісники Лаври кандидатуру архимандрита Михаїла, який категорично відмовився¹³⁴.

Відповідно до інформації в щотижневому зведенні за № 31/93 за період з 29 липня по 4 серпня 1928 р. у Києві під головуванням екзарха Михаїла відбувся Малий Собор тихонівців, що проходив 25–26 липня 1928 р. Учасниками цього Собору були єпископи Пахомій Чернігівський, Костянтин Харківський, Сергій Полтавський, Анатолій Одеський, Варлаам Бершадський, Оверкій Житомирський, а також мешканці Києва – Дмитрій, Філарет і Георгій. Основним було питання про перерайонування тихонівських єпархій в Україні відповідно до нового цивільного адмінподілу. Собор прийняв проект, що був попередньо погоджений з чекістами – приступити до реорганізації, але остаточне рішення прийняти на Соборі єпископів.

Автор оперативного повідомлення писав, що в середовищі тихонівців відзначається невдоволення малими темпами легалізації, незважаючи на опублікування декларації митрополита Михаїла. Згадувалися обіцянки влади передати тихонівцям частину відібраних на користь обновленців і автокефалістів православних храмів, зареєструвати єпархіальні управління. Але ці надії не виправдалися¹³⁵.

Про те, що не всі єпископи погодилися з пропонованою в декларації політикою, свідчить щотижневий зведений за 12–18 серпня 1928 р., де повідомлялося, що, незважаючи на проведену Михаїлом лінію, Коростенський єпископ Леонтій, всупереч письмовому розпорядженню екзарха й умовлянням архієпископа Житомирського Оверкія, відмовився припинити поминання висланих єпископів і підносити за богослужінням ім'я Михаїла. Архієпископ Оверкій звернувся до екзарха з рапортом, де пропонував порвати стосунки з Леонтієм і позбавити його сану. Серед тихонівців поширювалися копії листів “висланих на Соловки архієпископів Іларіона Троїцького і Петра”, які прислав у Харків Борис Шипулін¹³⁶.

Особливу увагу чекістів у цей момент було прикуто до опозиційно налаштованих священиків. У зведенні № 43/105 за 21–27 жовтня 1928 р. говориться, що частина київської опозиції, яка займала до останнього часу вичікувальну позицію, днями виступила проти екзарха Михаїла. “Опозиціонери в особі попів [Анатолія] Жураковського і [Лева] Рохлиця подали Михаїлові звернення, в якому заявляли про припинення з ним усякого зв'язку за мотивами незгоди з політикою екзархату. Кому думає підпорядкуватися опозиція, в заяві не зазначено. Очевидно – єпископові Дмитрію Ленінградському. Оформлення групи Жураковського у відкритий розкол може підштовхнути інших київських опозиціонерів на подібні виступи”¹³⁷.

¹³⁴ Там само. – Ч. 1: 1928 р. – Т. 12. – Арк. 71.

¹³⁵ Там само. – Т. 8. – Арк. 107.

¹³⁶ Там само. – Т. 9. – Арк. 15.

¹³⁷ Там само. – Т. 10. – Арк. 120.

Про подальшу долю опозиціонерів повідомляється у щотижневому зведенні № 46/108 за 11–17 листопада 1928 р. Відповідно до оперативних повідомлень, надії опозиції не виправдалися. “Віруючі Покровської церкви, де служить опозиція, відмовилися її підтримувати і вигнали своїх попів-опозиціонерів. У результаті опозиція залишилася без храмів. 9 листопада Жураковський і Рохлиць звернулися до відділу культів із проханням про передачу їм якої-небудь церкви для служіння. На пропозицію відділу дати докладні дані опозиція подала заяву, де коротко виклала причини розходження з тихонівщиною. Вони іменують себе «Древле-Апостольська Соборна Церква», стверджують, що різниця зі слов’янами і тихонівцями полягає в тім, що вони не перебувають у спілкуванні з ієрархами Православної церкви Сергієм і Михайлом, тому що ті порушили канони Православної Церкви, у спілкуванні будуть з Димитрієм [єпископом] Гдовським, що проживає в м. Ленінграді, стосовно радвлади вони знаходяться на платформі лояльності. Відділ культів за нашою вказівкою відповів ухильно, запропонувавши організувати п’ятидесятку”¹³⁸.

Автор щотижневого зведення так висловлюється щодо майбутнього опозиції: “Не заперечуючи проти виникнення опозиції, ми ніяких церков їм не дамо, тому що передача храмів від «легалістів» може шкідливо відбитися на нашій подальшій роботі з тихонівщиною. Ми через агентуру дали вказівки опозиції, щоб вони захоплювали тихонівські церкви, не чіпали обновленські храми і розкладали тихонівщину далі. Серед тихонівців існує думка, що не потрібно вживати будь-яких заходів проти опозиції і не давати їй приводу для агітації, у цьому дусі обробляється Михайл Єрмаков. Подібна тактика екзархистів стосовно опозиції для нас не вигідна, тому що це пом’якшує і послаблює внутрішню боротьбу в середовищі тихонівщини. Тому нами через агентуру вжито заходів до ліквідації подібної примиренської тактики”¹³⁹.

У наступному щотижневому зведенні № 47/109 за 18–24 листопада 1928 р. увагу чекістів було звернено на стан здоров’я архієпископа Василя (Богдасhevського), котрий значно погіршився. За даними інформатора, архієпископ вів у край закритий спосіб життя і майже нікого не приймав. Агентурні дані говорять, що він примирився зі становищем церкви і підкорився екзархові Михайлові і про розкол сказав, що це “буря у склянці води”¹⁴⁰.

У цьому ж зведенні висловлено занепокоєння у зв’язку з частковою легалізацією тихонівщини, у результаті якої виникла тенденція до повернення в тихонівщину єпископів з Лубенського Собору. З метою ліквідації подібних настроїв чекісти вжили заходів до того, щоб прихильники возз’єднання з екзархом Михайлом зрозуміли, що таке возз’єднання “без принизливого покаання” неможливе.

¹³⁸ Там само. – Т. 11. – Арк. 12зв.

¹³⁹ Там само. – Арк. 13зв.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 40зв.

Знаючи, що екзарх дасть різку відсіч лубенцям, які бажають з ним з'єднатися як рівні з рівним, співробітники ГПУ дозволили главі Лубенського Собору архієпископові Феофілу послати з числа прихильників возз'єднання спеціальну делегацію до Михайла. Така делегація 6 листопада 1928 р. в кількості 4 осіб була послана. Михайл зустрів делегацію суворо, жодному з її членів благословення не дав і навіть руки не простягнув. Делегати просили приділити їм хоча б півгодини часу на переговори, але він їх практично виставив за двері.

Схвильований келійник екзарха став умовляти делегацію піти до інших вікаріїв, які перебували в Києві. Вони вирушили до Георгія (Делієва), Дмитрія (Вербицького) і Філарета (Лінчевського), де їх прийняли. Єпископи сказали, що вони Михайлом не задоволені, тому що він скомпрометував їх своєю декларацією, що він дуже слухняний, що віруючі Києва також проти Михайла, чекають єпископа з Ленінграда; з об'єднанням треба почекати, тому що ніхто не знає, що буде з екзархом і його прихильниками, радили делегації твердо стояти на своєму шляху, не ходити ні до обновленців, ні до автокефалістів. Результат дуже втішив автора щотижневого зведення: “керівники лубенців тепер мають намір використовувати результати переговорів в активній агітації проти тихонівців”¹⁴¹.

Однак опозиційні настрої підсилювалися, і навіть у ГПУ не могли відстежити всі виниклі у зв'язку з горезвісною декларацією осередки незадоволення. У щотижневому зведенні № 48/110 за 25 листопада – 1 грудня 1928 р. повідомляється про поширення листівок якимись “ультра-православними”, де містився критичний розбір питання про визнання радвлади віруючими християнами, говорилося про жахливість самого факту визнання радвлади і її сатанинської політики з боку єпископату¹⁴², докладно описувалися всі жахи впровадження в життя нових комуністичних заповідей¹⁴³.

Цікаву інформацію щодо декларації митрополита Михайла вдалося одержати з показань на допиті Пантелеєва Михайла Миколайовича в Київському ГПУ від 16 лютого 1931 р. Він показав, що “видання покійним митрополитом Михайлом своєї декларації йшло вже уторованим шляхом, і це видання могло як бути, так і не бути, тому що Церква єдина і на Україні вона лише автономна, а не автокефальна. Особисто з митрополитом Михайлом я не зустрічався, але чув, що на прямо поставлені йому питання про декларації він зятого мовчав, а більше плакав, розуміючи, мабуть, яке зло приносить Церкві розкол. Своєю невимогою читання декларації в київських церквах він трохи примирив настроїв, тому що читання викликало б серед простого народу багато питань, незрозумінь, заплутувань, непотрібних суперечок і нових поділів...”¹⁴⁴.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 42зв.–43.

¹⁴² Там само. – Арк. 60.

¹⁴³ Там само. – Арк. 62.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66923. – Т. 1: Дело по обвинению Голубева Е. Д. и др. – Арк. 198об.–199 (Показания Пантелеева Михаила Николаевича по вопросу декларации Сергия и Михаила от 16 февраля 1931 г.).

Наприкінці 1928 р. митрополитові Михаїлу було дано дозвіл переїхати в Київ. Він оселився в одному з приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря, де згодом і упокоївся. Щодо обставин смерті і поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) велику наукову цінність має публікація українського історика Андрія Стародуба, що оприлюднив надруковану 1932 р. у Варшавській синодальній друкарні 16-сторінкову брошуру, присвячену тільки одній події – похованню митрополита Михаїла в Києві біля собору Св. Софії¹⁴⁵.

Текст брошури у публікації супроводжує науковий апарат (передмова і коментарі до документа), який сам по собі багато дає для вивчення обставин життя і діяльності митрополита Михаїла. За припущенням А. Стародуба, автором брошури міг бути архієпископ Алексій (Громадський) (1872–1943)¹⁴⁶. Основний опис подій, що безпосередньо зв'язані з обставинами смерті і поховання митрополита Михаїла, згодом належать ключникові Софійського собору прот. Олександру Должанському або навіть декільком очевидцям¹⁴⁷.

Автор брошури припускає, що митрополит Михаїл пережив тяжкі хвилини в зв'язку з опублікуванням своєї декларації на користь радянської влади, що наробила багато шуму і спричинила навіть його осуд. Він тяжко занедужав і став нездужати хронічно¹⁴⁸. Останні служби божі митрополит Михаїл правив 25 грудня 1928 р. у день Різдва Христового в Малому Софійському соборі, а на новий 1929 рік – у Свято-Троїцькій церкві. Автор брошури говорить про слабкість хворого митрополита, через яку він не мав змоги служити на свято Богоявлення Господнього в Києво-Братському монастирі¹⁴⁹.

На свято Трьох Святителів митрополит служив у Трьохсвятительській церкві колишнього єпархіального 2-го жіночого училища з нагоди храмового свята. Перед святом Стрітіння він стояв у Софійському соборі, а літургію в день Стрітіння Господнього служив у Андріївському соборі, де парафіяни Стрітенської церкви відзначали своє храмове свято. У “прошену” неділю владику, відчувши, що слабшає, служив у Малому Софійському соборі і після Літургії просив прощення в пастви.

Він збирався читати там же великий канон Андрія Критського, але вже не зміг, і тільки в п'ятницю, 1-й тиждень Великого Посту здійснив чин “Пасії”, причому через задишку кадіння храму перед читанням Святого Євангелія не зробив, окадив тільки святий вітвар та іконостас. Після спові-

¹⁴⁵ *Стародуб А.* Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 442–479.

¹⁴⁶ Назва брошури: А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила Ермакова. – Варшава, 1932. – 16 с. // *Стародуб А.* Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 456–472.

¹⁴⁷ Там само. – С. 455.

¹⁴⁸ Там само. – С. 461.

¹⁴⁹ Там само.

дей Михайлівського архімандрита Іони митрополит Михаїл під час тижня торжества Православ'я відслужив у Малому Софійському соборі Літургію і після неї відслужив молебень “про навернення заблукалих”, і це було його останнє служіння на цій землі¹⁵⁰.

У п'ятницю 16/29 березня йому стало гірше. Лікар констатував мозковий удар, у результаті якого настав параліч лівої частини тіла. У суботу 17/30 березня о 12-ій годині 50 хвилин владики Михаїла не стало.

До цього моменту в Київ устигли приїхати заздалегідь сповіщені єпископи, багато хто з духівництва і парафіян. Після необхідних приготувань архієпископ Дмитрій з тими представниками духівництва, що зібралися, відслужив першу панахиду і благословив читання над тілом покійного екзарха Святого Євангелія, причому сам прочитав прощальну бесіду Христа Спасителя.

Після панахиди секретар екзарха прот. Олександр Браїловський сповістив про смерть митрополита Михаїла Московську патріархію і всіх архієреїв України. Він же клопотався перед світською владою про дозвіл поховати покійного архіпастиря біля вівтарної стіни Малого Софійського собору, на що дозвіл був даний, причому не було заперечень проти поховання навіть у самому соборі¹⁵¹.

У неділю 18/30 березня 1929 р. у всіх церквах Києва служились заупокійні обідні і панахиди, а біля труни покійного було так багато народу, що довелось установити чергу з тих, що бажали прикластися до руки покійного святителя. О 4-й годині дня призначено було перенесення останків покійного до Малого Софійського собору. Прибули архієреї, зібралося безліч духівництва і народу, що заповнив Михайлівську і Софійську площі.

На дзвіницях Софійській і Златоверхо-Михайлівській почався поховальний передзвін. (До слова сказати – останній, тому що саме в 1929 р. було прийнято постанову про заборону дзвонів у містах, після чого дзвони на київських храмах були зняті і відправлені на переплавку).

Усю ніч у Малому Софійському соборі служились панахиди при величезному скупченні людей, й у понеділок 1 квітня 1929 р. було прочитано великопісні “часи” і відслужено Літургію Св. Іоанна Златоустого з вечірнею, що відслужив єпископ Філарет. Він же виголосив перед панахидою велику промову, у якій говорив про вагу хреста, покладеного на рамена покійного святителя Михаїла у справі керування Українською православною церквою. О 1-ій годині дня братія Києво-Печерської лаври на чолі з настоятелем архімандритом Гермогеном відслужила панахиду.

Після відспівування труну з тілом спочилого митрополита Михаїла вивезли із собору, обнесли навколо храму і принесли до могили. Після приготувань труну екзарха України було запечатано його печаткою, опущено у приготовлений склеп і замуровано. На могилі було запалено негасиму лампад-

¹⁵⁰ Там само. – С. 462.

¹⁵¹ Там само. – С. 468.

ку на поставленому запрестольному хресті, що виявився за горнім місцем бокового вітара Священномученика Макарія, митрополита Київського¹⁵².

Таким чином, завдяки останнім пошукам російських і українських дослідників біографія Патріаршого екзарха України митрополита Київського і Галицького Михайла (Єрмакова) поповнилася новими відомостями. Такі дослідження стали можливими завдяки доступу науковців до архівних фондів служб безпеки Російської Федерації і України, що й дало змогу значно просунути у вивченні подробиць діяльності церковних ієрархів 1920-х – 1930-х рр. Запровадження до наукового обігу нових архівних та історіографічних джерел дозволить розширити уявлення про ті процеси, які відбувалися в Україні у 1920-х–1930-х рр. в ході змін у церковно-державних відносинах, розгортання політичних репресій проти церковних ієрархів, духовництва і вірних усіх церковних напрямів.

Ірина Преловська (Київ). Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929).

Статтю присвячено оглядові документальних архівних матеріалів, у яких відображено життя та діяльність Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) впродовж 1920-х рр. Здійснено аналіз документів, віднайдених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, зокрема секретних щотижневих зведень Секретного відділу ГПУ УСРР про таємні операції щодо організації церковних розколів у середовищі Православної церкви в Україні.

Ключові слова: документальні джерела, архів, митрополит Київський і Галицький Михайло (Єрмаков), церковні розколи в Україні 1920-х – 1930-х рр.

Ірина Преловская (Киев). Документы органов безопасности УССР относительно жизни и деятельности Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) (1862–1929).

Статья посвящена обзору архивных материалов, в которых отображены жизнь и деятельность Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1920-х гг. Осуществлен анализ документов, выявленных в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины, в частности секретных еженедельных сводок Секретного отдела ГПУ УССР о тайных операциях по организации церковных расколов в среде Православной церкви в Украине.

Ключевые слова: документальные источники, архив, митрополит Киевский и Галицкий Михаил (Ермаков), церковные расколы в Украине 1920-х – 1930-х гг.

Iryna Prelovska (Kyiv). The Documents of Security Forces of the USSR about the Life and Activity of the Ukrainian Exarch Metropolitan Mykhail (Yermakov) (1862–1929)

The article gives an overview of archival materials which reflect the life and work of the Ukrainian Exarch Metropolitan Mykhail (Yermakov) in 1920s. The author publishes the documents from the State Archive of the Security Service of Ukraine, in particular the secret information of NKVD about the operation to organize divisions in the Orthodox Church in Ukraine.

Key words: documentary sources, archive, the metropolitan of Kyiv and Galicia Mykhail (Yermakov), church divisions in Ukraine in 1920–1930s.

¹⁵² Там само. – С. 471.